
BIBΛIOKPIΣΙΑI

Platon Πολιτεία. Bearbeitet von *Dietrich Kurz*; griechischer Text von *Emile Chambry*; deutsche Übersetzung von *Friedrich Schleiermacher* (= Platon Studienausgabe τ. 4). Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1971. 8ο, σσ. 875. (34,60 D.M.).

Ἡ Wissenschaftliche Buchgesellschaft, ὁ ἐκδοτικὸς αὐτὸς ὀργανισμὸς μετὰ τὰς 120.000 μέλη ἀπὸ ὀλόκληρου τὸν κόσμον, ἀποτελεῖ στὶς θεωρητικὰς ἐπιστῆμες σημαντικὸν παράγοντα γιὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀγορᾶς τοῦ βιβλίου. Χωρὶς κερδοσκοπικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ἐπιδότησιν, ὁ ὀργανισμὸς αὐτὸς ἐπιχειρεῖ, μετὰ πολλὴν συνήθως φρόνησιν, νὰ συμβιβάσῃ τὴν ἀπαραίτητην γιὰ τὴν συντήρησίν του ἐμπορικότητα μετὰ τὴν καθαρὰ ἐπιστημονικὴ σκοπιμότητα καὶ ποιότητα τῶν ἐκδόσεών του. Τὸ ἀποτέλεσμα ἀξίζει συχνὰ τὸν ἔπαινον. Δὲν εἶναι μόνον οἱ φωτομηχανικὰς ἀνατυπώσεις παλαιότερων ἐξαντλημένων ἔργων, ποὺ ἐξυπηρετοῦν βέβαια τοὺς ἐπιστήμονας διευκολύνοντας τὴν ἐνημέρωσίν τους, ἀλλὰ συνάμα καὶ νοθεύουν τὴν φυσικὴν ἐκδοτικὴν ροὴν ἀνασταίνοντας μετὰ μηχανικὰ μέσα ἔργα παλὰ σὲ τομεῖς, ὅπου θὰ ἦταν προτιμότερον ὁ χώρος νὰ παραμείνῃ κενὸς προκαλώντας τὴν συγγραφὴν νέων. Περισσότερον ἀξιέπαινος εἶναι σειρὰς ὅπως ἡ *Allertumswissenschaft*¹, ποὺ μᾶς ἔδωκε πολλὰς ὡς τώρα σύγχρονες καὶ καλογραμμικὰς «Εἰσαγωγὰς», καὶ ἀκόμα ἡ σειρὰ *Wege der Forschung*, ποὺ συγκεντρώνει σὲ πολλοὺς τόμους τὰς σημαντικότερας καθὲν φορὰ σὲ ἓνα θέμα μελέτης. Ἀκριβῶς ἡ τελευταία αὕτη σειρὰ μᾶς δείχνει πῶς μετὰ τὴν ἐπιλογὴν, τὴν διακριτικὴν ἀναπροσαρμογὴν, τὴν συμπλήρωσιν καὶ τὴν κριτικὴν σύνθεσιν μπορεῖ τὸ παλιὸ ὕλικόν νὰ ξαναπλαστῆ καὶ νὰ ἐνσωματωθῆ (ὄχι νὰ προστεθῆ σὺν ξένῳ σώματι) στὸν κορμὸν τῆς ἐπιστήμης μας ποὺ ἀναπτύσσεται. Γι' αὐτὸ εἶναι μεγάλη ἀπογοήτευσις, ὅταν πλάι σὲ τέτοιαις λαμπρὰς προσπάθειαις βλέπομεν νὰ παρουσιάζωνται ἄνθη τοῦ κακοῦ, ἐκδόσεις καταναλωτικὰς ποὺ πολὺ θυμίζουσι τὰς προσφορὰς «κλασικῶν» βιβλίων καὶ δίσκων στὰ supermarkets.

Ὁ τόμος ποὺ κρίνομεν εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ κυκλοφόρησε ἀπὸ μιὰ ὀκτάτομη «ἐκδοσις μελέτης» (Studienausgabe) τῶν πλατωνικῶν ἔργων, ποὺ ὅπως σημειώνει ὁ Κατάλογος τῆς *WB* «εἶναι κατάλληλη τόσο γιὰ φροντιστηριακὴν χρῆσιν τῶν φοιτητῶν, ὅσο καὶ γιὰ αὐτοὺς ποὺ θέλουσι νὰ μελετήσῃ μόνον τους».

Στὶς ἀριστερεῖς σελίδες προσφέρει σὲ φωτομηχανικὴ ἀνάπτυξιν τὸ κείμενον τῆς *Πολιτείας* ἀπὸ τὰς ἐκδόσεις Budé: «*Platon, Œuvres complètes: La République. Texte établi et traduit par Émile Chambry. Tome VI, Livres i-iii, 1965, Paris; Tome VII 1re et 2e partie, Livres iv-x, 1967, Paris.*» Ἐστὶ ἀκριβῶς σημειώνεται ἡ προέλευσις τοῦ κειμένου στὸ ἐκδοτικὸν σημείωμα. «Ὅτι τὸ ἴδιον αὐτὸ κείμενον πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1932 καὶ ἀπὸ τότε

1. «Εἰσαγωγὰς στὸ ἀντικείμενον, μεθόδους καὶ ἀποτελέσματα τῶν ἐπὶ μέρος κλάδων καὶ τῶν βοηθητικῶν ἐπιστημῶν τῆς Ἀρχαιολογίας».

ἀνατυπώνεται με ἐλάχιστες διορθώσεις ἀπὸ τὴν Société d'édition «Les Belles Lettres», αὐτὸ πρέπει ὁ ἀναγνώστης νὰ τὸ διαπιστώσῃ μόνος του — πράγμα ὄχι καὶ τόσο εὐκόλο, ἔτσι πού στὴ σειρά Budé ἡ προϊστορία τῆς κάθε ἐκδόσεως δὲν σημειώνεται πάντα, ἀν καὶ θὰ ἔπρεπε, στὸν ψευδοτίτλο ἀπὸ πίσω, ὅπως π.χ. στὶς ἀγγλικὲς ἐκδόσεις. Σὲ ἀπορία θὰ βρεθῆ ὁ ἀναγνώστης καὶ ὅταν, στὸ σύντομο σημείωμα «ἐξηγήση τῶν συμβόλων τοῦ ἐπιμελητῆ», δῇ νὰ γίνε-ται τέσσερις φορές λόγος γιὰ τὸ «κείμενο Diès». Πρέπει νὰ ἀνατρέξῃ στὴν ἴδια τὴ γαλλικὴ ἐκδοση, γιὰ νὰ διαπιστώσῃ ὅτι ὁ Auguste Diès, σημαντικὸς πλατωνιστῆς, συνεργάτης καὶ ἐπόπτης τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀπάντων τοῦ φιλοσό-φου, δὲν ἔγραψε παρὰ τὴν εἰσαγωγὴ στὴν ἐκδοση τῆς *Πολιτείας*: τὸ κείμενο ἀνήκει στὸν Chambry καὶ μόνον σ' αὐτόν. Καὶ μιὰ καὶ μιᾶς γιὰ τὸ κείμενο, ἃς σημειώσουμε ὅτι ὁ Πλάτωνας τῶν ἐκδόσεων Budé, παρόλο πού ἀποτελεῖ πραγματικὰ «τὴν τελευταία κριτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ πλατωνικοῦ κειμένου» (Κατάλογος *WB*), δὲν θεωρεῖται ὡς ἡ καλύτερη ἐκδοση τοῦ συγγραφέα· πολὺ πῶς δόκιμο κρίνεται ἀκόμα τὸ κείμενο τοῦ J. Burnet στὶς ἐκδόσεις Ὁξφόρδης (1902)¹. Μοναδικὸς, νομίζουμε, λόγος πού προτιμήθηκε τὸ κείμενο τοῦ Cham- bry εἶναι ἡ γνωστὴ συνεργασία τῆς *WB* μετὰ τὴν Société d'édition «Les Belles Lettres».

Στὴ δεξιὰ σελίδα ἔχουμε ἀντικριστὰ στὸ κείμενο τὴ μετάφραση τοῦ F. Schleiermacher (2ῃ βελτιωμένη ἐκδοση τοῦ 1828!). Βέβαια ἡ μετάφραση τοῦ Schleiermacher ἀποτελεῖ αὐτὴ καθαυτὴ μνημεῖο² καὶ δὲν εἶναι ἡ πρώτη — οὔτε ἡ τελευταία — φορὰ πού ἀνατυπώνεται³: ἀκριβῶς ὅμως γι' αὐτὸ εἶναι τε-λειῶς ἀκατάλληλη γιὰ ἀντιπαράθεση μετὰ ἓνα σύγχρονο πλατωνικὸ κείμενο: οἱ διαφορὲς γραφῶν καὶ ἐρμηνείας εἶναι μεγάλες καὶ διαταράσσουν συχνὰ τὴν ἔστω γενικὴ ἀντιστοιχία τοῦ νέου κειμένου μετὰ τὴν παλιὰ μετάφραση. Οἱ ἐκδό-τες τὸ ἤξεραν βέβαια αὐτὸ καὶ τὸ πολέμησαν: μετὰ ἰδιαιτέρα σύμβολα σημειώ-νονται στὶς σελίδες τῆς μετάφρασης, (α) ὅπου μετάφραση καὶ κείμενο διαφέ-ρουν, (β) ὅπου ἡ μετάφραση δὲν καλύπτει ὀλόκληρο τὸ κείμενο. Ἀκόμα, σὲ χω-ριστὸ ὑπόμνημα ἡ μετάφραση τοῦ Schleiermacher διορθώνεται, συμπληρώνεται κτλ. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ αἶρει βέβαια τὶς ἀσυνέπειες, ἀλλὰ δὲν παύει ὡς μέθοδος νὰ θυμίζῃ τὸ μῦθο ἐκείνου πού, γιὰ νὰ μὴν πέσῃ πριονίζοντας τὸ κλαδί ὅπου καθό-ταν, τέντωσε ἀπὸ κάτω δίχτυ! Ὁ μελετητῆς τῆς ἐκδόσεως θὰ καταναλίσκῃ πολὺ χρόνο ξεκαθαρίζοντας τὶς νεώτερες *varias lectiones*. Ἀπέναντι στὴ δυσκολία αὐτῆ, ἡ βοήθεια πού τοῦ προσφέρει ὁ χωρισμὸς τοῦ κειμένου σὲ κεφάλαια μετὰ περιγραφικὰ ἐπικεφαλίδες, τὸ σύντομο διάγραμμα τῆς *Πολιτείας* (σ. xiii-xiv) καὶ οἱ στοιχειώδεις σημειώσεις πού συνοδεύουν τὴν μετάφραση εἶναι ἐλάχιστη.

Ἀπὸ τὸν τρόπο πού κατατάσσεται ἡ ἐκδοση στὸν κατάλογο τῆς *WB* φαί-νεται πὼς προορίζεται κυρίως (;) γιὰ φιλοσόφους· ἓνας παραπάνω λόγος γιὰ νὰ ἦταν φιλολογικὰ ἀνεπίληπτη.

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

1. Βλ. π.χ. G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1962, 247 κ.έ.

2. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ οἱ ἔστω καὶ ἀνώδυνες προσπάθειες νὰ συγχρονιστοῦν κάπως ἡ στίξις, ἡ ὀρθογραφία καὶ οἱ ἐκφραστικοὶ τρόποι τοῦ Schleiermacher ἀπὸ τὸν ἐπιμελητῆ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἱερόσυλες.

3. Θυμίζουμε π.χ. τὴν ἐκδόσὴ τῆς (χωρὶς κείμενο) στὴ σειρά *Rowohlt's Klassiker*, 1957 κ.έ.

¹ *Ηλία Θ. Κωτόπουλου, Θανάτου ἀγωνία (θάνατος Ἀχιλλέα), Θεσσαλονίκη 1972. 8ο, σσ. 46.*

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ, θὰ λέγαμε, μιὰ εὐστοχα προγραμματισμένη καὶ στὸ σύνολό της πετυχημένη ἐκδρομὴ στὴν *Ἰλιάδα*. Ἀντίθετα μὲ τὸ γεωγράφο, ποὺ προκειμένου νὰ μελετήσῃ μιὰ περιοχὴ θὰ προσκομίσῃ ὄγκο βιβλιογραφίας, ὄργανα, συγκριτικὸ ὕλικό, χάρτες κτλ. καὶ ποὺ θὰ κοπιᾷ πολὺ πρὶν προσθέσῃ κάτι καινούριο στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση γιὰ τὸ ἀντικείμενο, ὁ ἐκδρομέας βάζει ὅ,τι βρεθῆ πρόχειρο στὸ σακιδίό του καὶ ξεκινᾷ μὲ κύριο ἐφόδιο τὴν ἀντοχὴ τῶν ποδιῶν του, τὴν παρατηρητικότητα τῶν ματιῶν του καὶ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὸ συγκεκριμένο τοπίο. Ὅχι σπάνια γυρίζει ἔχοντας προσέξει κάτι ἀληθινὸ ποὺ δὲν τὸ πρόσεξαν οἱ γεωγράφοι, ἢ ποὺ καὶ ἂν τὸ πρόσεξαν δὲν τοῦ ἔδωσαν ἀρκετὴ σημασία.

Ἡ εἰκόνα μας ἀδικεῖ κάπως τὸν κ. Κωτόπουλο, ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι ἡ βιβλιογραφικὴ καὶ ἄλλη φιλολογικὴ προπαρασκευὴ του ὑπερβαίνει πολὺ, στὰ θέματα ποὺ μελετᾷ, τὸ μέσο ἐπίπεδο. Δὲν εἶναι δοκιμιογράφος, ἀλλὰ συνειδητὸς φιλόλογος μὲ γνώση καὶ συνέπεια. Ἄν τὸ ἔργο του δὲν ἀνήκῃ στὴν αὐστηρὰ ἐπιστημονικὴ γραμματεία, ὁ λόγος εἶναι ὅτι ὁ συγγρ. δὲν θέλησε νὰ πλατύνῃ περισσότερο τὴν κάπως μονομερῆ βιβλιογραφία του, οὔτε νὰ τοῦ δώσῃ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ βάθος ἐξαντλώντας τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ θὰ εἶχε νὰ προσέσῃ (ἢ νὰ ἀναιρέσῃ) καὶ ὀδηγώντας τίς παρατηρήσεις του ὡς τὴν τελευταία τους συνέπεια. Ἄς γίνουμε πιὸ συγκεκριμένοι.

Τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης ὀρίζεται καθαρά: «Θὰ ἐξετάσουμε ... μὲ ποῖο τρόπο ὁ Ὅμηρος ὑφαίνει τίς μνεῖες καὶ τίς ἀναφορὲς του στὸ θάνατο τοῦ ἥρωα· ἂν ἔχη κάποιο σχέδιο στὴ διάταξη τῶν ἀναφορῶν· ἂν παρακολουθῆ τὸ σχέδιό του μὲ κάποια συνέπεια· ἀκόμα πῶς ξεδιπλώνει τὸ θέμα μέσα στὸ πλάτος τοῦ ἔργου του καὶ σὲ τί ... ἐξυπηρετεῖ ἡ ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ θέματος τὸν Ὅμηρο στὴν οἰκονομία καὶ στὸ βασικὸ σκοπὸ τοῦ ἔργου του» (σ. 8 κ.έ.). Τὸ ἴδιο ξεκάθαρα ἐκτίθενται καὶ τὰ συμπεράσματα στὸν Ἐπίλογο (σ. 39-41). Στὸ σῶμα τοῦ βιβλίου τρία κεφάλαια ἀντιστοιχοῦν σὲ τρεῖς ἀπόψεις, ἢ φάσεις τοῦ θανάτου τοῦ Ἀχιλλέα, ὅπως παρουσιάζεται στὴν *Ἰλιάδα*: Προετοιμασία, Θάνατος, Ταφὴ. Οἱ ἐξελικτικὲς πορεῖες ποὺ ἐκθέτει ὁ συγγρ. εἶναι οὐσιαστικὲς καὶ ἀβίαστες, καὶ οἱ παρατηρήσεις του τίς περισσότερες φορές εὐστοχες. Κρίμα εἶναι ποὺ ἀποφάσισε νὰ μὴν παρακολουθῆσῃ συστηματικὰ τὴν παράλληλη πορεία τοῦ κεντρικοῦ θέματος τῆς *μήνιδος* καὶ ἀκόμα πιὸ κρίμα ποὺ ἀπέφυγε νὰ μελετήσῃ τὸ θάνατο τοῦ Πατρόκλου ὡς ὀμηρικὸ ὑποκατάστατο τοῦ θανάτου τοῦ Ἀχιλλέα. Χωρὶς δική του διερεύνηση στὸ θέμα αὐτό, εἶναι τουλάχιστο ριψοκίνδυνο νὰ θεωρῆ ὅτι μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Πατρόκλου ὁ Ἀχιλλέας λογιάζεται νεκρὸς, καὶ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι «ἂν ... στὸ τελευταῖο μέρος τῆς *Ἰλιάδας* ὁ ποιητὴς προσπαθῆ νὰ κρατήσῃ ζωντανὸ τὸν νεκρὸ πιὰ Ἀχιλλέα, αὐτὸ τοῦ τὸ ὑποχρεώνει ἢ ὑπόθεση τοῦ ἔργου του» (σ. 34). Παρατηρήσεις καὶ ἐρμηνεῖες ποὺ διαπιστώνουν ὅποιασδήποτε μορφῆς ἐξαναγκασμὸ τοῦ ποιητῆ σπάνια ἀνταποκρίνονται στὴν ἀλήθεια.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπῆ ἀντὶ γιὰ ἄλλη ἐδῶ συζήτηση νὰ εὐχρηθοῦμε ὁ κ. Κωτόπουλος νὰ μὴν ἐγκαταλείψῃ τὸ θέμα. Ἰδιαιτέρως στὴ μελέτη τῶν τελευταίων ραψωδιῶν τῆς *Ἰλιάδας* μπορεῖ, νομίζουμε, νὰ καταστήσῃ μεγαλύτερη καὶ οὐσιαστικότερη τὴν προσφορὰ του.

Evangelos N. Roussos. Heraklit-Bibliographie, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1971. 120, σσ. XX, 164.

‘Ο ἐπιστήμων δὲν δημιουργεῖ μόνον ὅταν ὁ ἴδιος προωθῆ τὰ προβλήματα τῆς ἐπιστήμης του, ἀλλὰ καὶ ὅταν προσφέρῃ κατάλληλα καὶ ἀκριβῆ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα προσανατολίζεται κανεὶς μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἔτσι ἡ σύνθεση π.χ. ἐπιστημονικῶν βιβλιογραφιῶν μπορεῖ νὰ μὴ φαίνεται πρωτότυπη καὶ δημιουργικὴ ἐργασία, ἀλλὰ προσφέρει ἀναμφίβολα πολὺτιμη βοήθεια σ’ ἐκείνους πού ἀναζητοῦν καὶ ἐπιθυμοῦν νὰ σταθμίσουν τὸ ἐπίπεδο ἔρευνας ὀρισμένων ἐπιστημονικῶν προβλημάτων. Ἡ *Heraklit - Bibliographie* τοῦ κ. Ρούσσου ἔχει αὐτὸ τὸ νόημα καὶ αὐτὸν τὸ σκοπό. Προσφέρεται ὡς ὁδηγὸς στὰ πλαίσια τῶν ἡρακλειτικῶν σπουδῶν (σ. VII).

Ἀρχικὰ προβάλλονται ὀρισμένες εἰσαγωγικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς ἡρακλείτειας σκέψης (Zum Studium Heraklits, σ. IX-XVI): Προϋπόθεση γιὰ μιὰ ἱστορικὴ καὶ ἐπομένως αὐθεντικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ Ἡράκλειτου εἶναι ὁ σωστός προσανατολισμὸς τοῦ ἐρευνητοῦ μέσα στὸν κόσμον τῆς σκέψης καὶ στὶς ἱστορικὲς συνθήκες τοῦ καιροῦ πού ἔζησε ὁ Ἐφέσιος φιλόσοφος. Αὐτὸ θεωρεῖται βασικό, γιὰ νὰ μὴν τείνῃ κανεὶς νὰ ἐρμηνεύῃ τὸν Ἡράκλειτον μὲ τὶς δικές του, τὶς σύγχρονες ἰδέες καὶ ἀρχές. Ὁ συγγρ. παρατηρεῖ, ἀλλὰ ὄχι ἐντελῶς δικαιολογημένα, ὅτι οἱ γνῶμες πού ἐπικρατοῦσαν σὲ κάθε ἐποχὴ ἐπηρέαζαν τοὺς ἐρμηνευτές. Εἶναι φανερό ὅτι ἤδη στὴν ἀρχαιότητα ἔχουμε ποικίλες εἰκόνες τοῦ Ἡράκλειτου: ὑπάρχει ἕνας πλατωνικός, ἕνας ἀριστοτελικὸς-περιπατητικός, ἕνας στωϊκός, ἕνας σκεπτικὸς, ἕνας νεοπλατωνικός, ἕνας πατερικὸς Ἡράκλειτος, εἰκόνες πολὺ διαφορετικὲς μεταξύ τους (σ. X). Καὶ στὰ νεώτερα χρόνια παρουσιάστηκαν πολυποίκιλες εἰκόνες τοῦ Ἡρ. (λ.χ. τοῦ Hegel, τοῦ Burnet, τοῦ Teichmüller, τοῦ Gigon, τοῦ Reinhardt, τοῦ Jaeger, τοῦ Nietzsche, τοῦ Heidegger κ.ἄ.). Ποιὸς εἶναι, λοιπόν, ὁ «ἀληθινός» Ἡράκλειτος; Ἡ περίπτωση ὡστόσο τοῦ Ἡρ. δὲν εἶναι ἡ μοναδική. Ἀφήνουμε περιπτώσεις σὰν τοῦ Πυθαγόρα καὶ τοῦ Σωκράτη, μιὰ καὶ δὲν ἔχουμε κείμενα δικὰ τους παρὰ μιὰ ἔμμεση παράδοση γύρω ἀπὸ τὰ πρόσωπα καὶ τὴ σκέψη τους¹. Ἡ περίπτωση τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι σαφής. Ἐὰν συγκρίνουμε μιὰ πρὸς μιὰ τὶς εἰκόνες τῶν διαφόρων ἐρμηνευτῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, π.χ. τὴν εἰκόνα τοῦ Lasson, τοῦ Rolfes καὶ τοῦ Gadamer (γιὰ νὰ περιοριστοῦμε μόνο σ’ αὐτὰ τὰ τρία παραδείγματα), παρατηροῦμε: στὴν πρώτη εἰκόνα μποροῦμε νὰ βροῦμε τὶς ἰδέες τοῦ ἐγγεγραμμένου Lasson, στὴ δεύτερη τὶς ἰδέες τοῦ σχολαστικοῦ Rolfes, στὴ τρίτη τὶς ἰδέες τοῦ χαϊντεγκεριανοῦ Gadamer. Ποιὸς εἶναι λοιπόν ὁ «ἀληθινός» Ἀριστοτέλης; Δὲν θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ παραβλέπεται τὸ γεγονός ὅτι κάθε ἐρμηνευτής, ὅπως

1. Ἡ περίπτωση εἰδικὰ τοῦ Σωκράτη εἶναι χαρακτηριστικὴ, γιὰ αὐτὸς προσφέρεται σὲ ποικίλες ἐρμηνεῖες σύμφωνα πρὸς τὴν ὀπτικὴ γωνία ἢ τὴ φιλοσοφικὴ τοποθέτηση τῶν ἐρμηνευτῶν. Ἔτσι στὸν πλατωνικὸ Σωκράτη βρίσκουμε τὸ πνεῦμα τοῦ Πλάτωνα, στὸν ἀριστοτελικὸ Σωκράτη τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ Ἀριστοτέλη, στὸν ἀριστοφάνειον Σωκράτη μιὰ κωμικὰ σκηνοθετημένη μορφή φιλοσόφου, μάγου κτλ., στὸν ξενοφώντειον Σωκράτη τὴν εἰκόνα ἐνὸς κοφορμιστῆ, στὸν νιτσεικὸ Σωκράτη τὴν εἰκόνα ἐνὸς décadent, καὶ ὑπάρχουν ἀκόμα πάμπολλες ἄλλες εἰκόνες τοῦ Σωκράτη ἐντελῶς διαφορετικὲς μεταξύ τους (λ.χ. τῶν Πατέρων, τοῦ Ἐράσμου, τοῦ Montaigne, τοῦ διαφωτισμοῦ, τοῦ Kierkegaard, τοῦ Zeller, τοῦ Maier, τῶν Burnet καὶ Taylor, τοῦ Jaeger, τελευταῖα τοῦ J. L. Fischer κ.ἄ.).

κάθε φιλόσοφος, είναι παιδί της εποχής του, ότι νέες ερμηνευτικές μεθόδους και νέα ερμηνευτικά εργαλεία διαθέτει κάθε εποχή, και επομένως είναι αδύνατο να υπάρξει μια υπερχρονική ερμηνεία. Ο συγγρ. πιστεύει ότι μια σωστή ερμηνεία του Ἡράκλειτου είναι δυνατή μόνον όταν είναι κανείς ἐλεύθερος ἀπὸ ὀρισμένες ιδιαίτερες φιλοσοφικές προϋποθέσεις. Διότι ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν ἐρμηνειῶν προκύπτει ἀπὸ τὴν ιδιαίτερη φιλοσοφική τοποθέτηση τῶν ἐρμηνευτῶν. Ἔτσι στὴ νεώτερη ἐποχὴ διακρίνει δύο ἐρμηνευτικές τάσεις, τὴν ὀρθολογιστική καὶ τὴν ὕλιστική, «ἀλλὰ ξεχνάει κανείς πολὺ συχνὰ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἡράκλειτος εἶναι πολὺ παλαιότερος ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμό καὶ τὸν ὕλισμό» (σ. X). Καὶ παρατηρεῖ ὅτι οἱ Γερμανοὶ ἐρμηνευτὲς εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἰδεαλισταί, ἐνῶ στοὺς Ἀγγλοὺς ἐρμηνευτὲς ἐπικρατεῖ ἡ θετικιστική ἐρμηνεία: στὴν ἐρμηνεία ἐξάλλου ποὺ γίνεται στὶς κομμουνιστικές χώρες ἀναγνωρίζει κανείς σαφῶς τὰ ὕλιστικά ἀξιώματα. Μία τέτοια διάκριση εἶναι ὀπωσδήποτε πολὺ χοντρική καὶ ἐπομένως ἀνακριβὴς καὶ ἀσαφής: ποιά εἶναι ἡ ὀρθολογιστική καὶ ἰδεαλιστική, ποιά εἶναι ἡ ὕλιστική ἢ ἐμπειριστική ἢ θετικιστική ἐρμηνεία; Ὑπάρχουν βέβαια οὐσιώδεις διαφορὲς ἀνάμεσα σὲ μιὰ ὀρθολογιστική καὶ σὲ μιὰ ἰδεαλιστική ἐρμηνεία, ἀνάμεσα στὴν ὕλιστική, στὴν ἐμπειριστική καὶ στὴν θετικιστική ἐρμηνευτική τάση.

Μεταξὺ τῶν νέων ἐρμηνευτῶν ὁ συγγρ. διακρίνει ἐκείνους ποὺ ἐρμήνευσαν τὸν Ἡράκλειτο ὀλότελα ἢ ἐν μέρει λαθασμένα, γιὰ τὸν εἶδαν μὲ ὀρισμένες φιλοσοφικές προϋποθέσεις (Lassalle, Th. Gomperz, Schuster, Loew, Nestle, Teichmüller κ.ἄ.), καὶ ἐκείνους ποὺ προετοίμασαν τὸ δρόμο πρὸς μιὰ κατανόηση τοῦ Ἡρ. ἐλεύθερη ἀπὸ προϋποθέσεις (Schleiermacher, Zeller, Diels, Nestle—ὁ ὁποῖος ὅμως κατατάσσεται καὶ στὴν προηγούμενη κατηγορία—, Reinhardt, Kranz, Gigon, Guthrie, Kirk, Marcovich κ.ἄ., σ. X-XI). Θὰ ἦταν ἴσως ἀποκαλυπτικό νὰ διακρίνη κανείς ἐδῶ ὅτι οὐσιαστικά δὲν πρόκειται γιὰ δύο κατηγορίες ἐρμηνευτῶν, ἀλλὰ γιὰ δύο ἐντελῶς διαφορετικὰ εἶδη ἐρμηνείας: μιὰ φιλοσοφική καὶ μιὰ φιλολογικο-ιστορική ἐρμηνεία. Τὸ ἐρώτημα δηλαδὴ εἶναι ἂν ἡ ἐρμηνεία ἐνὸς ἀρχαίου φιλοσόφου ἀνάγεται στὴν ἀρμοδιότητα τῶν φιλοσόφων ἢ τῶν φιλόλογων. Ἐὰν δίνη κανείς μιὰ φιλολογικο-ιστορική ἐρμηνεία, αὐτὴ εἶναι δυνατὸ νὰ προβάλλεται ἀσφαλῶς θεμελιωμένη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθῇ παρὰ μὲ φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ κριτήρια τὰ ὁποῖα εἶναι κοινῶς παραδεκτά. Ἀντίθετα, μιὰ φιλοσοφική ἐρμηνεία δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι ἀντικειμενική, γιὰ τὴν τὰ φιλοσοφικά κείμενα ἐπιζητοῦν οὐσιαστικά μιὰ προσωπική φιλοσοφική ἐρμηνεία. Ἔτσι εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουμε ποικίλες φιλοσοφικές ἐρμηνείες τοῦ Ἡράκλειτου καὶ νὰ εἶναι ὅλες φιλοσοφικά σημαντικές. Τίποτε δὲν ἐρμηνεύεται στὴ φιλοσοφία ἱστορικά ἂν αὐτὸ δὲν ἔχη σημασία γιὰ τὰ ἐπίκαιρα προβλήματα. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐρμηνευτικῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ κριτική κειμένων καὶ δὲν ἀσχολεῖται μὲ φιλολογικο-ιστορικά προβλήματα, ἡ ἐρμηνεία ἐνὸς φιλοσόφου ἀποτελεῖ φιλοσοφία: δημιουργεῖ κανείς κατανόωντας καὶ ἐρμηνεύοντας φιλοσοφικά κείμενα καὶ φέρνοντας τὶς ιδέες τοὺς σὲ συνάφεια μὲ τὴ σύγχρονη προβληματική, μὲ τὰ ἐπίκαιρα προβλήματα. Ἐκτὸς τούτου, θυμᾶται κανείς τὸ λόγο τοῦ Kant ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοήσουμε καλύτερα ἕνα φιλόσοφο ἀπ' ὅ,τι ὁ ἴδιος κατάλαβε τὸν ἑαυτό του¹. Ἡ ἐρμηνεία ἐνὸς φιλοσόφου δὲν σημαίνει ἀντικειμενική ἀναπαραγωγή ἢ ἀναπαρά-

1. Kritik der reinen Vernunft, B 370, *Kants Werke* III (Akademie Textausgabe), Berlin 1968, σ. 246.

σταση τῆς σκέψης του και ἔχει ἀξία γιὰ τὴ φιλοσοφία ὅταν εἶναι δημιουργικὴ ἐρμηνεία. Ἔτσι ὁ ἐρμηνευτῆς-φιλόσοφος δὲν βρίσκει ἐρμηνεύοντας τὸν Ἡρ. δεδομένα μόνον ἀλλὰ και δυνατότητες φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ. Ὁ Ἡράκλειτος λ.χ. τοῦ Heidegger δὲν εἶναι βέβαια ὁ γνήσιος ἱστορικὸς Ἡράκλειτος, ἀλλὰ ἡ συνισταμένη τῶν στοχασμῶν δύο φιλοσόφων, τοῦ Ἡράκλειτου και τοῦ Heidegger. Ὁ Ἡράκλειτος, ἀδιάφορο ἂν ἐρμηνεύεται σωστὰ μὲ τὰ φιλολογο-ιστορικὰ κριτήρια, ἀναζῆ μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ Heidegger. Καὶ τοῦτο ἰσχύει στὰ εὐρύτερα πλαίσια μιᾶς γενικῆς τακτικῆς τοῦ Heidegger, ἡ ὁποία συνίσταται στὴ χρῆση ἐρμηνευτικῆς μεθόδου και μοντέλων σκέψης στὴν ὄντολογία μὲ σκοπὸ τὴ θεμελίωση μιᾶς Fundamentalontologie. Τὸ ἔργο τοῦ Kirk εἶναι βέβαια θαυμάσιο ἀπὸ φιλολογικὴ ἄποψη και μπορεῖ νὰ ἀποτελῆ βásiμη ἀφετηρία γιὰ ὅσους θέλουν νὰ προχωρήσουν σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν πρόκειται νὰ περάσῃ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ὅπως πέρασε ἡ φιλοσοφία τοῦ Heidegger στὴ δημιουργικὴ τῆς σχέσης πρὸς ἐκείνην τοῦ Ἡράκλειτου. Ὁ Kant δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του ξεκαθαρισμένα κείμενα τοῦ Ζήνωνα τοῦ Ἐλεάτη, ὥστὸσο ἐμπνεύστηκε ἀπ' αὐτὸν και πρόβαλε τὴ διδασκαλία τῶν ἀντινομιῶν, πού εἶχε μὲ τὴν σειρά τῆς σημαντικῆς ἐπίδραση στὸν Hegel. Καὶ ὁ Hegel δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του κριτικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἡράκλειτου, ἀλλὰ θεωροῦσε τὴ Λογικὴ του διάχυτη ἀπὸ τὴν παρουσία ὅλης τῆς ἡρακλείτειας σκέψης¹ (ἐνν. ὅπως αὐτὸς ἦταν σὲ θέση νὰ τὴ δῆ).

Ὁ συγγρ. μνημονεύει κατόπιν τίς πρὸ σημαντικὲς κριτικὲς ἐκδόσεις τοῦ ἡρακλείτειου κειμένου (Walzer, Diels-Kranz, Kirk, Marcovich), μερικὲς γνωστὲς μεταφράσεις σὲ ποικίλες γλώσσες, τίς καλύτερες κατὰ τὴ γνώμη του γενικὲς ἐκθέσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ φιλοσόφου (Zeller, Guthrie, Burnet και H. Fränkel), και διακρίνει τὰ εἰδικὰ ἔργα τῶν Schleiermacher, Reinhardt (*Parmenides*) και Gigon, πού τέμνουν νέους δρόμους στὴν ἔρευνα τοῦ Ἡρ. (σ. XI-XIII). Ἀνάμεσα στίς γενικὲς ἐκθέσεις τῆς ἡρακλείτειας φιλοσοφίας κατέχει, νομίζω, σημαντικὸτατὴ θέση ἡ ἐκθεση πού γίνεται στὸ ἔργο τῶν Kirk-Raven, *The Pre-socratic Philosophers*, Cambridge 1962, σ. 182-214.

Μετὰ τὴ μνεία γενικῶν ἔργων ὑπεισέρχεται σὲ ἐπιμέρους θέματα (γνώση, πῦρ, λόγος, θεός, ἄνθρωπος και ἀρετή, δίκαιον και πολιτεία, πηγὲς ἐμπνευσης, ἐπίδραση και ἐπιβίωση τοῦ Ἡρ. στὴν ἀρχαία, μεσαιωνικὴ και νεώτερη σκέψη) και ὑποδεικνύει τίς καλύτερες κατὰ τὴ γνώμη του ἐργασίες γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ αὐτά. Παρατηρεῖ μόνον ὅτι ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ψυχῆς δὲν ἔχουμε καμιὰ σημαντικὴ προσφορὰ και ἐλπίζει ὅτι ἡ μελλοντικὴ ἔρευνα θὰ προσφέρῃ μιὰ διεξοδικὴ διερεύνηση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ, ὅτι λείπει μιὰ διεξοδικὴ παρουσίαση τῶν πηγῶν τοῦ Ἡρ. και, ὅμοια, μιὰ διεξοδικὴ γενικὴ ἐκθεση τῆς ἐπίδρασης και τῆς ἐπιβίωσης τοῦ Ἡρ. (σ. XIII-XVI). Βέβαια οἱ γενικὲς ἐκθέσεις εἶναι χρήσιμες, ἀλλὰ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα δὲν ἐκδηλώνεται μὲ τὸν καλύτερο τρόπο σὲ γενικά και συνθετικά ἔργα. Ὡς ἦταν προτιμότερο νὰ ὑποδεικνύῃ κανεὶς ἔρευνες εἰδικῶν θεμάτων τὰ ὁποῖα μένουν σχεδὸν ἀνερευνητά, ὅπως λ.χ. ἡ σχέση τοῦ Ἡρ. πρὸς τὴν πρωτόγονη διάνοηση, πρὸς εἶδη τοῦ λόγου πού ὀνομάζουμε αἰνιγματά, χρησμούς, παροιμίες, ὕμνους κτλ.

Ἡ Βιβλιογραφία εἶναι ὑποδειγματικὰ ὀργανωμένη: περιλαμβάνει πρῶτα

1. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, τόμ. 1, S.W., ἔκδ. H. Glockner, 17, Stuttgart 1965, σ. 344.

(I.) έναν «συστηματικό πίνακα» έργων που αναφέρονται (A.) στο κείμενο του 'Ηρ. (σ. 3-25), (B.) στη διδασκαλία του φιλοσόφου (σ. 26-89) και (C.) στην ιστορική θέση του (σ. 90-111), κατόπιν (II.) έναν «χρονολογικό πίνακα» των έργων που ήδη έχουν σημειωθεί και που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από το 1499 ως το 1970 (μόνο που το τελευταίο αυτό έτος αντιπροσωπεύεται πολύ λειψιά) (σ. 115-150), και τέλος (III.) ένα εύρετήριο ονομάτων των συγγραφέων.

Ός προς το A. Zum Text Heraklits είναι παράξενο γιατί καταχωρίζονται σ' αυτό και έργα που αναφέρονται στη ζωή του φιλοσόφου (Ac. Zum Leben Heraklits). Τέτοια έργα θα ήταν βέβαια δυνατό να περιληφθούν εδώ, αλλά κάτω από έναν πιο περιεκτικό τίτλο (A. Zum Leben und Text Heraklits).

Στο B. συγκεντρώνονται με τάξη έργα που αφορούν τη διδασκαλία του 'Ηρ. γενικά και κατά θέματα. Στο Ba καταχωρίζονται γενικές διεξοδικές εκθέσεις της διδασκαλίας, πολλές από τις οποίες περιέχονται σε γενικές ιστορίες της φιλοσοφίας, σε λεξικά και εγκυκλοπαιδείες. 'Εδώ έντάσσεται και το έργο του Hölscher, *Anfängliches Fragen* (Ba 73), και προστίθεται ή κρίση: «Καλό. 'Αλλά ή άποψη του συγγραφέα ότι ο 'Ηράκλειτος είναι νεώτερος από τον Παρμενίδη παραμένει μιá άπλή ύπόθεση». 'Αρχικά πρέπει να σημειωθεί ότι ο Hölscher δέν επιχειρεί καμιά γενική παράσταση της διδασκαλίας του 'Ηρ., αλλά διερευνά όρισμένα συγκεκριμένα προβλήματα χωρίς σύνδεσμο μεταξύ τους. Αυτό άλλωστε άποτελεί χαρακτηριστικό της τακτικής του σ' όλοκληρο το βιβλίο του αυτό, και μάλιστα δηλώνει ρητά στον πρόλογό του (σ. 5) την πεποίθησή του ότι στην παρούσα φάση της έπιστήμης οι έρευνες έπιμέρους προβλημάτων έχουν σαφώς το προβάδισμα, και ότι αν κανείς θέλη να δώσει μιá γενική παράσταση του συνόλου δέν μπορεί να ξεφύγει από την ανάγκη να συγκαλύψει τά κενά που αφήνει ή περιοχή της έρευνας του με στοιχειά άπλως παραδεδομένα. Στο μέρος ειδικά που ο Hölscher άφιερώνει στον 'Ηράκλειτο (σ. 130-172), διερευνάται μεταξύ άλλων έπιμέρους προβλημάτων και το πρόβλημα της χρονολογίας του 'Ηρ. (σ. 161-5), αλλά ή όλη έπιχειρηματολογία είναι θετική και βασίζεται σε φιλολογικο-ιστορικά δεδομένα.

Οι έργασίες που αφορούν έπιμέρους άπόψεις του 'Ηρ. καταχωρίζονται κάτω από τά ακόλουθα θέματα: θεωρία της γνώσης (Be), πῦρ (Bd), λόγος (Be), θεός (Bf), ψυχή (Bg), άνθρωπος και άρετή (Bh), δίκαιο και πολιτεία (Bi). 'Η κατάταξη αυτή δημιουργεί μερικές δυσκολίες: (1) 'Ο 'Ηρ. σκέπτεται τά θέματα του με τρόπο που το ένα ύπεισέρχεται μέσα στο άλλο (γνώση και λόγος, λόγος και ψυχή, ψυχή και πῦρ, πῦρ και λόγος, λόγος και μέτρον, μέτρον και πῦρ κτλ.). Αύτη ή έσωτερική σχέση των βασικών θεμάτων της ήρακλείτειας φιλοσοφίας προϋποτίθεται αναγκαστικά στην έρευνα, κι έτσι μιá ειδική μελέτη που αναφέρεται σ' ένα θέμα είναι δυνατό ν' άποτελή μαζί προσφορά στην έρευνα πολλών θεμάτων. (2) Ποῦ θά ένταχθούν έργα τά όποια αναφέρονται στα θέματα κόσμος, μεταβολή-κίνηση, χρόνος, κοσμική Δίκη, φυσικός νόμος κτλ.;

Μία βιβλιογραφία δέν είναι βέβαια δυνατό να είναι ποτέ έντελώς πλήρης. 'Ορισμένες έλλείψεις, λοιπόν, που έχω διαπιστώσει, τις τακτοποιώ στις οικείες θέσεις ως έξης:

Aa 0.1 J. J. Frisius, *Bibliotheca philosophorum classicorum authorum chronologica*, Tiguri 1592 / Die erste philosophische Bibliographie.

- Aa 37a. Ph. Wheelwright, *Heraclitus*, Princeton 1959, 159-72¹/Ausführliche Bibliographie.
- Aa 37b. Cl. Ramnoux, *Héraclite*, Paris 1959, 385-483¹/Systematische Bibliographie nach Themen und Fragmenten geordnet.
- Ab 49*. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ S. Aurobindo ὁ συγγρ. δὲν τὸ εἶδε, ὅπως δείχνει ὁ ἀστερίσκος, καὶ τὸ καταχωρίζει, φανερὰ κατ' εἰκασίαν, στὴν κατηγορία Texte, Übersetzungen, Kommentare, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ βιβλίον ποῦ ἀφορᾷ τίς πηγὴς τῆς ἡρακλείτειας σκέψης : Ca 35a.
- Ae 26. Rez. AA I(1948), 12.
- Ae 28. Στὴ μελέτη τοῦ Cherniss,, ὅπως αὐτὴ δημοσιεύεται στὸ συλλογικὸ ἔργο *Studies in Presocratic Philosophy*, ἡ συζήτηση γιὰ τὸν Ἡράκλειτο δὲν περιορίζεται στίς σελίδες 12-18.
- Ba 43. ...²Wuppertal 1949.
- 50c. Σ. Μοστράτου, *Οἱ ἄλλοι ἥρωες. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες φιλόσοφοι*, Ἀθήνα 1948, 77-90.
52. Rez. G. Vlastos, Cornford's *Principium Sapientiae*, *Studies in Presocratic Philosophy*, ed. by D. J. Furley and R. E. Allen, London/New York 1970, 42-55.
- 54a. F. Spunda, *Herakleitos. Der Denker zwischen den Schlachten*, Graz 1957, 1-515.
- 58a. Β. Φράγκου, «Ὁ Ἡράκλειτος προδρομικὸς φιλόσοφος τῆς κοσμικῆς ἐποχῆς», *NEστ.* 70, 1961, 1218-23.
- 69a. Θ. Παπαδόπουλου, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου. Τὸ ἀληθινὸ τῆς νόημα*, Πολιτικὴ καὶ λογοτεχνικὴ Ἐκδόσεις, ἄ.τ. 1966, σσ. 160.
- Bb 40. H. Ouvré, *La Pensée Grecque*, Paris, Félix Alcan, 1900, 184-86.
- 149a.E. Hutten, *The Origins of Science. An Inquiry into the foundations of Western Thought*, London 1962, 68-70.
- Bd 64a1. E. Fink, *Spiel als Weltsymbol*, Stuttgart 1960, 26-29.
- 72... (Γιὰ τὴν ἀκρίβεια πρόκειται γιὰ ἐρμηνεῖα τῆς ἔννοιας κόσμος): Interpretation... seines Kosmosbegriffes (ἀντὶ Weltbegriffes).
- Be 13a. T. Simon, *Der Logos*, Leipzig 1902.
- 13b. T. Zielinski, «Der antike Logos», *NJA* 1906, 529-44.
- 41a. W. C. Greene, *Moira. Fate, Good, and Evil in Greek Thought*, New York and Evanston 1963.
- Bf 27².
- Bi 12a1. V. Ehrenberg, *Die Rechtsidee im frühen Griechentum*, Leipzig 1921.
- 41a. N. Tsouyopoulos, *Strafe im frühgriechischen Denken*, Freiburg/München 1966.
43. Σπ. Δ. Κυριαζοπούλου, *Τὸ γεγονός τῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1969.
- Bl 5a1. J. Wahl, *Vers la fin de l'ontologie*, Paris 1956, 102-241.
- Bl 7. H. C. Baldry, *The Unity of Mankind in Greek Thought*, Cambridge 1965, 26-28.

1. Βλ. Ba 57.

2. Ἡ μελέτη μου Heraklit, Göttliches und Menschliches ἐπρόκειτο νὰ δημοσιευθῆ στὸ *ZPhF* (1970). Ἀλλὰ κατὰ τὸν χρόνον ποῦ μεσολάβησε ἀπὸ τὴν κατάθεσίν της στὴ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ (Μάρτιος 1968) ἕως τὸν χρόνον ποῦ προγραμματίστηκε ἡ δημοσίευσή της (1970), προέκυψαν νέα προβλήματα καὶ νέες ἀπόψεις ποῦ δὲν ἐπέτρεψαν ὡς τώρα τὴν ἐκτύπωσή της. Λυποῦμαι ποῦ ἡ καθυστέρηση αὐτὴ ἐγίνε αἰτία γιὰ μιὰν ἀνακριβῆ βιβλιογραφικὴ ἔνδειξη.

Ca 35a. R. B. Onians, *The Origins of European Thought about the body, the mind, the soul, the world, time and fate*, Cambridge 1951.

Ca 42a. J.-P. Vernant, Du Mythe à la Raison, *Annales* (April-June 1957), 183-206.

Cb 121a. T. Camelot, Clément d'Alexandrie et l'utilisation de la philosophie grecque, *Rev. des Sciences Religieuses*, Strassburg, 21, 1931, 541-69.

Τὸ ὅλο ἔργο τοῦ κ. Ρούσσου ἀποτελεῖ ἓνα καλὰ διαρθρωμένο καὶ ὑποδειγματικὰ ὀργανωμένο σύνολο. Ἔτσι εἶναι εὐχρηστο καὶ ἐξυπηρετεῖ μὲ τὸν πρακτικότερο τρόπο τὸ σκοπὸ του. Ἐπιπλέον καταβάλλεται προσπάθεια νὰ δίνεται παράλληλα καὶ μιὰ ἐπιγραμματικὴ κρίση γιὰ τὴν ἀξία μερικῶν ἔργων. Ἐναμφίβολα πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπαραίτητο καὶ χρήσιμο βοήθημα στὶς σπουδὲς τοῦ Ἡράκλειτου.

Θ. Α. ΒΕΪΚΟΣ

N. Π. Χιονίδου, Συμβολή εἰς τὴν στεμματικὴν καὶ τὴν ταξινομήσιν τῶν χειρογράφων τοῦ Ἀριστοφάνους μετὰ στέμματος 30 κωδίκων τῶν Βατράχων, Ἰωάννινα 1971. 8ο, σσ. 62, 2 πίνακες ἐκτὸς κειμένου. (Ἐκδοσις Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν).

Ἡ νέα ἐργασία τοῦ Ν. Χιονίδη μᾶς δείχνει πόσο γόνιμη στάθηκε ἡ ἀναστροφή του μὲ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Ἀριστοφάνη. Σὲ προηγούμενο ἄρθρο¹, ποὺ ἡ μελέτη του μᾶς ἐξοικειώνει μὲ τὴ μέθοδο ποὺ ἐφαρμόζει ὁ συγγρ., προσπάθησε νὰ δείξῃ ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διευρυνθῇ ὁ κύκλος τῶν χφφ στὰ ὁποῖα στηρίχτηκαν ὡς τώρα οἱ ἐκδότες, καὶ ἰδιαίτερα τόνισε τὶς ὑπηρεσίες ποὺ μπορεῖ νὰ προσφέρῃ ἡ ὁμάδα τῶν χφφ² Vp 1, V 2 καὶ Υ³ στὴν ὀρθὴ προτίμησιν τῆς πιθανότερης γραφῆς.

Στὴ νέα του μελέτη οἱ στόχοι εἶναι ὑψηλότεροι καὶ τὸ πεδίο τῆς ἔρευνας εὐρύτερο: ὁ συγγρ. φιλοδοξεῖ νὰ ἐπιτύχῃ ἓνα ἀποτελεσμα minus, νὰ δώσῃ ἓνα καινούριο στέμμα τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῶν Βατράχων, κὶ ἓνα ἀποτέλεσμα majus, νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀποδοτικότητα τῶν κριτηρίων καὶ τῆς μεθόδου ποὺ ὁ ἴδιος ἐφαρμόζει γιὰ τὴν ἀξιολόγησιν καὶ τὴν ἀξιοποίησιν τῶν «σφαλμάτων»⁴, ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν οἱ ὅροι γιὰ τὸν καταρτισμὸ στεμμάτων τῆς παράδοσης τῶν κλασσικῶν κειμένων πιὸ πειστικῶν, καὶ μάλιστα μὲ σημαντικὴ οἰκονομία μόχθου καὶ χρόνου.

Ἡ μελέτη ἀρχίζει μ' ἓνα σύντομο προλογικὸ σημείωμα (σ. 5), ποὺ ὀδηγεῖ στὸ Α' Μέρος (σ. 7-10), ὅπου ὁ συγγρ., μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκόπησιν τῶν πιὸ σημαντικῶν ἀπόψεων πάνω στὴν ἀξία ποὺ ἔχουν γιὰ τὸν φιλόλογο οἱ διάφορες

1. Ν. Χιονίδη, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ Ἀριστοφάνη», *Ἑλληνικά* 23, 1970, 1-10.

2. Τὰ sigla ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ συγγρ. εἶναι τοῦ J. W. White, ὅπως τὰ χρησιμοποίησε στὴ μελέτη του «The manuscripts of Aristophanes», *Classical Philology* 1, 1906, 1-255.

3. Τὰ χφφ αὐτὰ στὸ προηγούμενο ἄρθρο συναποτελοῦσαν τὴν οἰκογένεια α², στὸ νέο στέμμα ἀποτελοῦν τὴν οἰκογένεια β.

4. Μὲ τὸν ὄρο *σφάλμα* θὰ ἔννοοῦμε καὶ τὰ σφάλματα (errores) καὶ τὶς ποικίλες γραφῆς (variae lectiones), ὅπως κάνει καὶ ὁ συγγρ.

κατηγορίες σφαλμάτων τῶν χφφ, μᾶς ἐκθέτει αὐτὴν πού θ' ἀποτελέσει τὴν θεωρητικὴν βάση τῆς ἔρευνάς του: ἓνα σφάλμα, γιὰ ν' ἀποτελέσει ἐνδειξὴ σημαντικὴ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς θέσης ἐνὸς χφ μέσα σ' ἓνα στέμμα, πρέπει νὰ παρουσιάξῃ δύο χαρακτηριστικά: «ἡ ἀξία ἐνὸς σφάλματος εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀρχαιότητά του» καὶ «ἡ ἀποδεικτικὴ σημασία ἐνὸς σφάλματος εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν διαχρονικότητα αὐτοῦ».

Ἀκολουθεῖ τὸ Β' Μέρος (σ. 11-50), ὅπου ὁ συγγρ., ἀφοῦ μᾶς κατατοπίσει πάνω σὲ ὀρισμένες καινοτομίες πού θὰ συναντήσουμε στὴ συνέχεια, δίνει τὴν περιοχὴ τῆς ἔρευνάς του (οἱ στ. 1384-1533 τῶν *Βατροάχων*, ὅπως τοὺς βρίσκουμε σὲ 30 ἀπὸ τὰ 96 σωζόμενα χφφ καὶ τὴν Aldina), καὶ ἓναν πίνακά των, ὅπου τὰ sigla τοῦ White ἀντικαθίστανται ἀπὸ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς (1-30). Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει ἡ παράλεση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἔρευνας τοῦ συγγρ., ὁ ὁποῖος στηριζόμενος σὲ «ποικίλας γραφὰς μεγάλης διαχρονικότητος»¹ α) ἀνάγει τὸ σύνολο τῆς παράδοσης σὲ δύο ὑπαρχέτυπα (I καὶ II), β) μᾶς δίνει τὰ sigla (α-ψ) εἴκοσι τριῶν «ἀπολεσθέντων χειρογράφων» καὶ κατόπιν παραθέτει τρία χαρακτηριστικὰ σφάλματα γιὰ καθένα ἀπὸ τὰ σωζόμενα χφφ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ καταρτισθῇ τὸ προτεινόμενο στέμμα.

Κατόπιν ὁ συγγρ. δικαιολογεῖ τὴ θέση πού τὸ κάθε χφ πήρε μέσα στὸ στέμμα του: τὸ ἀρχέτυπο (τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰώνα), γραμμμένο σὲ μεγαλογράμματη γραφὴ, παρουσίαζε διπλὲς γραφές, πού ἀπώτατη πηγὴ τους μπορεῖ νὰ ὑπῆρξε μιὰ δεύτερη ἔκδοση τῶν *Βατροάχων* ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοφάνη. Τὰ ὑπαρχέτυπα I καὶ II τοποθετοῦνται ἐπίσης μέσα στὸν 9ο (ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου) αἰώνα καὶ — εἶναι εὐκόλο ὅμως νὰ ὑποστηριχθῇ; — σὲ μεγαλογράμματη γραφὴ: ἀκόμη, μὲ βάση σφάλματα «μεγάλης διαχρονικότητος», δικαιολογεῖται καὶ ἡ θέση τῶν χφφ δ καὶ ν (ὡς τὴν ὠρα διὰ τὰ χφφ, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος, ἀνήκουν στὰ «ἀπολεσθέντα»). «Ὅσο γιὰ τὰ νεώτερα χφφ, «ἀπολεσθέντα» ἢ σωζόμενα, αὐτὰ ἐντάσσονται σὲ οἰκογένειες, πάντοτε μὲ βάση χαρακτηριστικὰ σφάλματα, καὶ ἡ ἔρευνα φθάνει στὴν ἀναζήτησι τῶν χφφ πού χρησιμοποίησε ὁ Μουσοῦρος γιὰ τὴν Aldina. Ὁ συγγρ. τοποθετεῖ καὶ τὴν editio princeps μέσα στὴν οἰκογένεια ε' ἓνα «ἀπολεσθὲν» χφ κ εἶναι ἡ βασικὴ πηγὴ, ἐνῶ ὁ ρόλος τοῦ Estenses 127 περιορίζεται. Γιὰ ὅποιον ἐνδιαφέρεται ἰδιαίτερα γιὰ τὴ μέθοδο πού ἀκολουθεῖ ὁ κ. Χιονίδης, ἀξιοπρόσεχτος εἶναι ὁ «Συγκριτικὸς πίναξ σφαλμάτων τῆς οἰκογενείας π » (σ. 26), ὅπου μπορεῖ νὰ δῇ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πάνω στὰ παλαιότερα σφάλματα προσθέτονται τὰ νεώτερα, ἀπὸ τὸ ὑπαρχέτυπο II ὡς τὸ νεώτερο χφ τῆς οἰκογενείας, τὸ No I. Στὶ τέλος τοῦ κεφαλαίου δίνεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι δυνατὸ νὰ ἐνταχθῇ στὸ στέμμα ὁποιοδήποτε ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα 66 χφφ τῶν *Βατροάχων*.

Τὸ κεφάλαιο Ε' (σ. 35-8) ἀφιερώνεται στὶς περιπτώσεις τῶν «συμφύρσεων» πού παρατηρήθηκαν στὰ χφφ πού ἀπέτελεσαν τὸ στέμμα: ὁ συγγρ. ἐξετάζει ὀκτὼ περιπτώσεις, «τὰς πλέον ἀναμφισβητήτους», πού στὸ ἐκτὸς κειμένου σχεδιάγραμμα δηλώνονται μὲ κόκκινη γραμμὴ. Ἀκολουθεῖ ἡ χρονολογικὴ τοποθέτησι τοῦ ἀρχετύπου καὶ τῶν ὑπαρχετύπων (σ. 39-41) καὶ ὑποστηρί-

1. Ἡ ὁμολογία ὅτι «ὁ καθορισμὸς τῆς μεταδοτικῆς διαρκείας ἐνὸς σφάλματος δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλος» ὡς ἐκ τούτου ἡ διάρκεια εἰς αἰῶνας τίθεται μόνον ἐνδεικτικῶς» δείχνει βέβαια τὴν ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία τοῦ συγγρ., ἀλλὰ προδίνει καὶ τὴ βασικὴ ἀδυναμία τῆς μεθόδου πού ἀκολουθεῖται.

ζεται ή άποψη ότι τόσο τὸ πρῶτο ὅσο καὶ τὰ ὑπαρχέτυπα (τουλάχιστο τὸ II) γράφτηκαν μὲ μεγαλογράμματους χαρακτήρες· στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγήθηκε ὁ συγγρ. ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι, στὴν περιορισμένη ἔκταση τῶν 150 στίχων τῶν *Βατραίων*, ὑπάρχουν ἑννέα περιπτώσεις, ὅπου μόνο ἡ μεταγραφή ἀπὸ χφ μὲ μεγαλογράμματους χαρακτήρες μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὰ σφάλματα πού παρουσιάζουν τὰ νεώτερα στρώματα τῆς παράδοσης. Τέλος, προβαίνοντας σὲ μιὰ πρώτη ἀξιοποίηση τῆς ἔρευνάς του, ὁ συγγρ. προτείνει βελτιώσεις τοῦ κειμένου τῶν στίχων 1394, 1405, 1410, 1417, 1418, 1420-1, 1428, 1437-8, 1446-8, 1454-5, 1474, 1477 καὶ 1480, στηριζόμενος κυρίως στὶς ὡς τώρα περιφρονημένες γραφές τῶν οἰκογενειῶν α καὶ ε.

Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ σύντομη βιβλιογραφία (σ. 51) καὶ 5 indices, πού, μαζί μὲ τὰ δύο ἐκτὸς κειμένου φροντισμένα διαγράμματα τοῦ στέμματος, προσφέρουν οὐσιαστικὴ ὑπηρεσία στὴν παρουσίαση τοῦ ἐπιστημονικοῦ μόχθου τοῦ συγγρ.

Τὰ θέματα πού θίγει ἡ μελέτη τοῦ κ. Χιονίδη παρουσιάζουν ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὰ προβλήματα τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου τῶν κλασικῶν, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Ἀριστοφάνη. Ἡ προβολὴ τῆς ἄποψης ὅτι ὑπάρχουν βάσιμες ἐλπίδες νὰ βελτιωθῇ τὸ κείμενο τῶν *Βατραίων* ὕστερα ἀπὸ μιὰ νέα, πιὸ ἐκτεταμένη καὶ πιὸ προσεκτικὴ ἀντιβολὴ τῶν χφφ, ἡ διατύπωση τῆς ἄποψης ὅτι τὸ ἀρχέτυπο ἀνήκε στὴ μεγαλογράμματη γραφή, ἡ δημιουργία, τέλος, ἐνὸς στέμματος πού παρουσιάζεται μὲ αὐστηρὴ λογικὴ συνέπεια καὶ ἀξιόλογη παλαιογραφικὴ (ὄχι ὅμως καὶ κωδικολογικὴ) τεκμηρίωση, ἀποφεύγοντας τὰ κενὰ καὶ τὶς ἀβεβαιότητες, ὅλ' αὐτὰ ἀποτελοῦν ἀναμφισβήτητὴ προσφορά καὶ δείχνουν τὴ σοβαρότητα τοῦ προβληματισμοῦ τοῦ συγγρ. Ἀκόμη δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμηθοῦν οἱ μεθοδολογικὰ προσεγμένες προτάσεις γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου ὀρισμένων στίχων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ξεχωρίζουμε αὐτὴν πού ἀφορᾷ τοὺς στ. 1437-8¹.

Οἱ παρατηρήσεις καὶ οἱ ἐπιφυλάξεις μας ἀναφέρονται στὰ παρακάτω σημεία: Πρῶτα πρῶτα πιστεύουμε — ἀντίθετα μὲ ὅ,τι (σ. 8 καὶ 50) λέει ὁ κ. Χιονίδης — ὅτι ἡ οὐσιαστικότερη προσφορά του βρίσκεται στὸ δεύτερο καὶ ὄχι στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας του. Ἰδιαίτερα ἐνοχλητικὴ εἶναι ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ (23) «ἀπολεσθέντων» κωδίκων μέσα στὸ προτεινόμενο στέμμα· ὅσο πειστικὲς κι ἂν εἶναι οἱ ἐνδείξεις, πάνω στὶς ὁποῖες τοὺς ἀνασυνθέτομε, δὲν μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν τὸ αἶσθημα ὅτι πατοῦμε πάνω σὲ στέρεο ἔδαφος· δὲν ἀποκλείεται μὲ τὴν κατάχρηση νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ λύσεις, πού εὐκόλα ὀ ἀνατραποῦν ἀπὸ ἓνα νεώτερο εὑρημα. Καὶ τὸ ἀποδεικτικὸ ὑλικό, πάνω στὸ ὁποῖο ὁ συγγρ. στηρίζεται γιὰ νὰ κλονίσῃ τὴν ἄποψη παλαιότερων φιλολόγων ὅτι τὸ ἀρχέτυπο ἦταν γραμμμένο σὲ μεγαλογράμματη γραφή, δὲν μᾶς φαίνεται ἀρκετό· τὰ περισσότερα παραδείγματα ἐμφανίζουν διαφορὲς μόνο στοὺς τόνους καὶ τὰ πνεύματα, στὰ περισσότερα ὅμως χφφ τῆς μικρογράμματης — ἀκόμη

1. Τὸ κείμενο πού προτείνει ὁ κ. Χιονίδης: *εἴ τις πτερώσας Κλεόκριτον Κινησίᾳ / αἴροι ἂν αἴρα πελαγίαν ὑπὲρ πλάκα*. Σημειώνουμε ὅτι ἡ ἀθέτηση τῶν στίχων ἀπὸ τὸν Ἀριστάρχο δὲν μᾶς ἀνήσυχεῖ ἰδιαίτερα, γιὰτὶ στηρίχθηκε σὲ κριτήρια ὑποκειμενικὰ (πρβ. σχ. στὸν στ. 1437: *ἀθετεῖ δὲ τοὺς πέντε ἐφεξῆς στίχους ... Ἀριστάρχος, ὅτι φερτικώτεροι εἰσι καὶ εὐτελεῖς, διὰ τοῦτο ὑποπτεύονται*. Ἀπολλόνιος δὲ οὐ διὰ τοῦτο, ἀλλ' ὅτι οὐ πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ἔχουσί τι).

καὶ στὰ καλύτερα — δὲν συναντοῦμε ἀπόλυτη συνέπεια στὴν ὀρθὴ σημείωση τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων. Δὲν ἔχει τὴ γνώμη ὁ συγγρ. ὅτι θὰ ἄξιζε τὸν κόπο, πρὶν παρουσιάσῃ τὰ συμπεράσματά του, νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἔρευνά του σὲ μεγαλύτερο ἀριθμὸ στίχων, ὥστε νὰ προσκομισθῇ ἀποδεικτικὸ ὕλικὸ πλουσιότερο — ὁπότε καὶ ἡ, κατὰ τὴ γνώμη μας, σημαντικότερη βελτίωση τοῦ κειμένου (στ. 1437-8) θὰ εἶχε ἓνα πολὺ σίγουρο παλαιογραφικὸ ἔρεισμα; Εὐρύτερη ἔρευνα ἐπίσης ἔπρεπε νὰ γίνῃ γιὰ τὴν περίπτωσι τῆς «συμφύσεως»¹ τῶν χφφ, μὲ τὴν ἐπιστράτευση αὐτῆ τῆ φορὰ καὶ κωδικολογικῶν δεδομένων — γιὰτὶ εἶναι τολμηρὸ ν' ἀποφανθοῦμε γιὰ ἐπηρεασμὸ ἀνάμεσα σὲ χφφ, ἂν ἡ ἱστορία τους δὲν φανερώνη ὅτι βρέθηκαν κάποτε τὸν ἴδιο χρόνον στὸν ἴδιο τόπο. Καὶ δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ μόνον σημεῖο, ὅπου γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἀπουσία κωδικολογικῶν δεδομένων.

Ἐμφανίζου καμιὰ φορὰ νεολογισμοὶ ἢ ἐξεζητημένοι ὕροι, ὅπως π.χ. *στεμματική* (γιατὶ ὅχι «Συμβολὴ εἰς τὴν κατάρτισιν στέμματος...»), «index scholarum»² — ὁ index αὐτὸς φαίνεται ὅτι καταρτίσθηκε μὲ βάση μιὰ βιβλιογραφία εὐρύτερη³, γιὰτὶ, ἐπιχειρώντας ἓναν ἔλεγχο τῶν παραπομπῶν στὴ σ. 51, ἀρκετὰ ὀνόματα δὲν τὰ βρήκαμε στὴ σελίδα αὐτή. — Ὁ Laurentianus 91, 3, ἐνὼ στὴ σ. 13 ἔχει τὸ σύμβολο F3, στὰ στέμματα, πιθάνως ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος, γράφεται F3.

Οἱ ἐπιφυλάξεις ποὺ διατυπώθηκαν παραπάνω δὲν ἐπισκιάζουσι τις ἀρετὰς τοῦ βιβλίου. Ἡ συνύπαρξι συντομίας καὶ σαφήνειας ἐπιτρέπει στὸν ἀναγνώστη νὰ ἐπικοινωνήσῃ ἄνετα μὲ τὴ σκέψῃ τοῦ συγγρ. ἡ ἀκριβολογία του, καὶ μάλιστα σ' ἓνα πεδίο ὅπου πολλὰ πρέπει νὰ γίνουσι ἀκόμη, γιὰ νὰ ἔχουμε μιὰ ὁρολογία ἐπαρκῆ, δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ παρεξηγήσεις. Τὸ ὅτι ἡ ἐργασία αὐτὴ τοῦ κ. Χιονίδη εἶναι ἡ δευτέρη πάνω στὸ θέμα τῆς ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου τοῦ Ἀριστοφάνη, μᾶς δίνει πολλὰς ἐλπίδες ὅτι γρήγορα θὰ ἐκπληρωθῇ ἡ ὑπόσχεσις ποὺ μᾶς δίνει στὴ σ. 50. Πάντοτε θὰ εἶναι εὐπρόσδεκτες οἱ ἐργασίες ποὺ μὲ σοβαρότητα καὶ γνώσι προσπελάζουσι θέματα τόσο βασικά, ἔτσι ποὺ καὶ ἂν σὲ ὀρισμένα σημεῖα δὲν συμφωνοῦμε μὲ τὸν συγγρ., εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὸν εὐχαριστήσομε γιὰ τὴν εὐκαιρία ποὺ μᾶς ἔδωκε νὰ προβληματισθοῦμε.

ΗΛ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Actes de Lavra. Première partie: Des origines à 1204. Édition diplomatique par Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos,

1. Ἡ μετάφρασις αὐτῆ τοῦ ὕρου *contaminatio* δὲν φαίνεται ἐπιτυχημένη. Πιὸ κοντὰ στὰ πράγματα βρίσκειται ἡ πρότασις τοῦ Β. Ἀτσαλου, *Ἑλληνικά* 24, 1971, 410, σημ. 4, «μολυσμένα χφφ», ἀλλὰ μᾶς κάνει διστακτικὸς ἡ σημασία τῆς λέξεσι στὴν καθημερινὴ ὁμιλία, ἰδιαίτερα ἀπωθητική. Πῶς θὰ ἔβρισκαν οἱ εἰδικότεροι τὴν ἀπόδοσι «κώδικες ἐπηρεασμένοι»;

2. Ἀντιδάνειο, ἴσως, ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ ὄρο *scholars*.

3. Καὶ ἔπρεπε ἡ βιβλιογραφία νὰ ἦταν εὐρύτερη, νὰ μὴν ἔλειπαν π.χ. τὰ βασικά βοηθήματα: L. Havet, *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*, Παρίσι 1911 καὶ ἡ συλλογικὴ ἐργασία *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, I, Ζυρίχη 1961. Ἀκόμη, ἡ ἐργασία τοῦ G. Pasquali εἶχε τὴ θέση της στὸ μέρος I, καὶ μόνον οἱ σελίδες ποὺ ἀφοροῦν τὸ κείμενον τοῦ Ἀριστοφάνη στὸ μέρος II.

avec la collaboration de *Denis Papachryssanthou* (*Archives de l'Athos*, V), Paris 1970. 4o, σέ δύο τόμοι: Texte (σ. X, 450) και Album (80 πίνακες).

Είναι γνωστό πώς ανάμεσα στις κάθε λογής ιστορικές πηγές που έχουν στη διάθεσή τους οι βυζαντινολόγοι, οι πιό σπάνιες είναι οι αρχαιακές. Στη λαίλαπα των καταστροφών που έσάρωσε — πριν και μετά το 1453 — τὰ ἐδάφη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας και ἐξαφάνισε τὰ πάντα, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ διασωθοῦν οὔτε ἐπίσημα κρατικά ἀρχεῖα, οὔτε ἀρχεῖα τῶν κατὰ τόπους πολιτικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ἀλλ' οὔτε καν ἰδιωτικὲς συλλογές. Μόνο μακριὰ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα και τὰ ἀστικά κέντρα, κάποια ἀπόμακρα ἱερά καθιδρύματα ἀναχωρητῶν κατόρθωσαν νὰ ἐπιζήσουν και νὰ διαφυλάξουν χειρόγραφα και ἔγγραφα βυζαντινῶν αἰῶνων. Γι' αὐτὸ και οἱ ἐρευνητὲς στράφηκαν μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στις βιβλιοθήκες και στὰ ἀρχεῖα μοναστικῶν κέντρων ὅπως τὸ Σινῶ, τὸ "Ἅγιον Ὀρος, ἡ Πάτμος, τὰ Μετέωρα, κ.ἄ.

Ἀνάμεσα στὰ μοναστικά κέντρα τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς τὸ "Ἅγιον Ὀρος τοῦ Ἄθω μὲ τίς δεκάδες τῶν μοναστηριῶν του εἶναι ἀπὸ τὰ σημαντικότερα, ἀν ὄχι τὸ πιό σημαντικό. Ἄν και πρὶν ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα ἦταν οὐσιαστικά ἀνύπαρκτο, ἐνῶ ἄλλα ἀνάλογα κέντρα (στὴν Παλαιστίνη λ.χ. ἢ στὴ Μικρὰ Ἀσία) εἶχαν ἤδη ἀκμάσει πολὺ παλαιότερα, τὸ "Ἅγιον Ὀρος πολὺ νωρὶς κατόρθωσε νὰ τὰ ἐπισκιάσει και, τὸ σπουδαιότερο, κατόρθωσε νὰ ἐπιζήση — χίλια και πλέον χρόνια — ὡς σήμερα, διαδραματίζοντας τόσο στοὺς βυζαντινοὺς ὅσο και στοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰῶνες, ἕναν ἱστορικὸ ρόλο σημαντικώτατο, μὲ ἀκτινοβολία στὸν κόσμον τῆς Ὀρθοδοξίας μοναδική, πού συχνὰ ξεπέρασε τὰ ὅρια τῆς Βαλκανικῆς.

Τὰ ἀρχεῖα τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὀρους ἀπὸ τὸν περασμένο κιόλας αἰῶνα ἀρχισαν νὰ γίνονται ἀντικείμενο συστηματικῶν ἐρευνῶν (βλ. Μ. Μανούσακα, «Ἑλληνικά χειρόγραφα και ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὀρους», *ΕΕΒΣ* 32, 1963, 377-419). Στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας (1903-1913) εἶχαν ἀρχίσει νὰ δημοσιεύωνται ἔγγραφα ἀγιορειτικῶν μονῶν ὡς αὐτοτελῆ παραρτήματα τοῦ περιοδικοῦ *Vizantiskij Vremennik*. Στὴν ἐπιστημονικὴ ὁμῶς παρουσίαση τῶν ἀγιορειτικῶν ἀρχείων συστηματικά ἐπιδόθηκαν και μεθοδικὰ προχωροῦν οἱ Γάλλοι βυζαντινολόγοι. Παράλληλα, σημαντικὴ ἐπίσης ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ Fr. Dölger, κυρίως μὲ τὸ βιβλίον του *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges* (1948), ὅπου ἑκατὸ περίπου ἔγγραφα διαφόρων τύπων μὲ περιεκτικώτατα εἰσαγωγικά σημειώματα και σχόλια, ὕλικὸ πού ἀποτελέσει και τὸν πυρῆνα τῆς συστηματικῆς *Urkundenlehre* τῶν Dölger-Karayannopoulos (1968, β' ἔλλ. ἐκδ. 1972). Ἄλλὰ ὁ Γερμανὸς βυζαντινολόγος δὲν ἀπέβλεψε στὴ συνολικὴ παρουσίαση τοῦ ὕλικου. Ἀντίθετα, ἡ σειρά τῶν *Archives de l'Athos*, πού ἐγκαινιάσθηκε ἀπὸ τὸν Gabriel Millet και συνεχίζεται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ P. Lemerle στὸ Παρίσι, ἀποβλέπει στὴ συστηματικὴ και ἐξαντλητικὴ ἐκδοσὴ τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων τῆς κάθε μονῆς. Τὸ φωτογραφικὸ ὕλικὸ τῆς ἀποστολῆς Millet (1919) κατέστησε δυνατόν τὴν ἐκδοσὴ τοῦ πρώτου τόμου τῆς σειρᾶς τῶν *Actes de Lavra*, πού παρουσίασαν ἡ Germaine Rouillard και ὁ P. Colomp (1937). Ἐκτὸς ἀπὸ τίς φωτογραφίες τοῦ Millet, πολλὲς ἀργότερα ἐπιτόπιες ἐρευνες και νέες φωτογραφήσεις ἐπέτρεψαν στοὺς βυζαντινολόγους τοῦ Παρισιοῦ νὰ ἐπεξεργασθοῦν και νὰ παρουσιάσουν μεταπολεμικά: τὰ *Actes de Koutlumis*, ἐκδοσὴ τοῦ καθηγ. P. Lemerle (1945), τὰ *Actes de Xeropotamou*, ἐκδ. J. Bompaigne (1964), τὰ *Actes de Dionysiou*, ἐκδοσὴ τοῦ Ν. Οἰκονομίδη

(1968), και τελευταία τὰ *Actes de Lavra*, μέρος πρώτο, ἔκδ. P. Lemerle, A. Guillou και N. Σβορώνου, με τὴ συνεργασία τῆς Δ. Παπαχρυσάνθου.

Τὰ ὀνόματα τῶν διαπρεπῶν βυζαντινολόγων πού συνεργάστηκαν σ' αὐτὴ τὴν ἔκδοση τῆς προσδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα. Ὁ τόμος αὐτὸς τῶν *Actes de Lavra*, ὅπως ἄλλωστε και ὁ ἀμέσως προηγούμενος τῶν *Actes de Dionysiou*, εἶναι τὰ τελευταία ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα τοῦ ἐπιπέδου στὸ ὁποῖο ἔχει φτάσει ὁ ἐπιστημονικὸς κλάδος τῆς βυζαντινῆς διπλωματικῆς και ἡ τεχνικὴ τῶν ἐκδόσεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἡ πρόοδος πού ἔχει συντελεσθῆ σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἀποδεικνύεται και ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρώτη ἔκδοση τῶν *Actes de Lavra*, καμωμένη πρὶν ἀπὸ τριάντα πέντε μόλις χρόνια (1937), θεωρήθηκε τόσο ξεπερασμένη και ἀτελής, ὥστε κρίθηκε σκόπιμο ἡ ὅλη ἐργασία νὰ ξαναγίνη ἐξ ὑπαρχῆς. Εὐκόλα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς πόσο ξεπερασμένες εἶναι συλλογές αὐτοῦ τοῦ εἴδους πολὺ παλαιότερες, ὅπως τὰ *Acta et Diplomata* τῶν Miklosich και Müller, τὶς ἐλλείψεις τῶν ὁποίων ἐμφανέστατα ὑπογράμμισε τελευταία, ἀναφερόμενος στὸ περιεχόμενο τῶν δύο πρώτων τόμων τῆς συλλογῆς, ἓνας ἄλλος διαπρεπὴς Γάλλος βυζαντινολόγος, ὁ J. Darrouzès (*Le registre synodal du Patriarcat byzantin*, 1971).

Ὁ παλιὸς πρώτος τόμος τῶν *Actes de Lavra* (1937) εἶχε περιλάβει 58 ἔγγραφα και σταματοῦσε, χωρὶς κανέναν οὐσιώδη λόγο, στὸ ἔτος 1178. Ὁ σημερινὸς πρώτος τόμος φτάνει χρονολογικὰ ὡς τὸ 1204, ἔτος πού ἀποτελεῖ μιὰ καίρια τομὴ στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, και περιλαμβάνει (69 + 6 σὲ παράρτημα) συνολικὰ 75 ἔγγραφα (τὸ πιὸ παλιὸ τοῦ ἔτους 897). Και ἐνῶ ἡ παλιὰ ἔκδοση εἶχε βασισθῆ ἀποκλειστικὰ στὸ φωτογραφικὸ ὕλικὸ τῆς ἀποστολῆς Millet (1918), στὴ σημερινὴ ἔκδοση χρησιμοποιήθηκαν ἐπὶ πλεόν ἡ συγκομιδὴ και τὰ πορίσματα νέων ἐπιτόπιων ἐρευνῶν και φωτογραφήσεων. (Τὸ ποσοστὸ τοῦ νέου ὕλικου θὰ εἶναι πολλαπλάσιο, φυσικὰ, στὸν δεῦτερο τόμο πού θὰ ἐπακολουθήσει). Πολλὰ ἀπὸ τὰ 58 ἔγγραφα τῆς συλλογῆς τοῦ 1937 εἶχαν ἐκδοθῆ ἐπὶ τῇ βᾶσει ἀπογράφων πολὺ μεταγενέστερων. Ἡ σημερινὴ ἔκδοση βασίζεται στὰ πρωτότυπα τῶν ἐγγράφων ἢ, ὅταν τὰ πρωτότυπα δὲν ἔχουν διασωθῆ, σὲ ἐπίσημα ἀντίγραφα τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας ἢ σὲ παλαιὰ κεκρωμένα ἀντίγραφα, και μόνο σὲ λίγες περιπτώσεις, ὅταν τίποτ' ἀπ' αὐτὰ δὲν ὑπῆρχε, οἱ ἐκδότες κατέφυγαν στὰ μεταγενέστερα ἀπόγραφα.

Ἀπὸ τοὺς τέσσερις συγγραφεῖς τοῦ ἔργου, ὁ καθηγητὴς Lemerle ἔδωσε τὶς κατευθυντήριες γραμμὲς και εἶχε τὴ γενικὴ ἐπίβλεψη, ἔγραψε τὸ πρῶτο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς, τὸ σχετικὸ με τὴν ἵδρυση και τὴν ἱστορία τῆς μονῆς, συνεργάστηκε στὴν τελικὴ διατύπωση τῶν περιγραφῶν και τῶν σημειωμάτων γιὰ τὴν παράδοση τῶν ἐγγράφων, συνέταξε τὴν περίληψη τῶν ἐγγράφων και ἐν μέρει τὰ σχόλια. Ὁ A. Guillou (στὸν ὁποῖον ὀφείλεται ἡ λαμπρὴ σειρά τῶν ἐγγράφων τῆς Κάτω Ἰταλίας και Σικελίας) εἶναι ὁ μόνος πού εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἰδῆ (σὲ τρεῖς εἰδικές ἀποστολές) τὰ ἔγγραφα ἐξ αὐτοφίας, νὰ τὰ περιγράψῃ και νὰ ἐπιλύσῃ ὀρισμένα θέματα σχετικὰ με τὴν παράδοσή τους κτλ. Ὁ N. Σβορώνος συνέταξε τὸ μέρος τῆς εἰσαγωγῆς τὸ σχετικὸ με τὴν ἔγγεια ἰδιοκτησία τῆς Λαύρας και ἓνα μεγάλο μέρος τῶν σχολίων. Στὴν Δ. Παπαχρυσάνθου, πού ἐτοιμάζει εἰδικὴ μονογραφία γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὀφείλεται τὸ γενικὸ εὐρητήριο τοῦ ἔργου, ἡ προετοιμασία τοῦ Album τῶν φωτοτυπικῶν πινάκων και μιὰ γενικὴ θεώρηση τῆς ὕλης. Στὶς μεταγραφές συνεργάστηκαν και οἱ τέσσερις συγγραφεῖς.

Ἀπὸ τὴν μακρὰ Εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου (σ. 1-81) τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια ὑφείλονται στὸν καθηγ. P. Lemerle. Τὸ πρῶτο, ἐπιγραφόμενο «Τὰ ἀρχεῖα τῆς Λαύρας καὶ ἡ παρούσα ἐκδόση» (σ. 4-12), περιλαμβάνει τέσσερα ὑποκεφάλαια: α') «Τὸ ἱστορικὸ τῆς ἐκδόσεως» (σ. 4-6), ὅπου ἐκτίθενται οἱ προσπάθειες ποὺ κατεβλήθησαν γιὰ νὰ συγκεντρωθῇ τὸ δυσπρόσιτο καὶ διάσπαρτο ὕλικό (φωτογραφίες τῶν ἐγγράφων, ἀπόγραφα, κτλ.) ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τῆς Rouillard, ἀπὸ τὸν Dölger, καθὼς καὶ ἄλλα συναφῆ θέματα· β') «Πηγές τῆς ἐκδόσεως» (σ. 6-9): φωτογραφίες τοῦ Millet, μικροταινίες τοῦ Guillou, ἀπόγραφο τοῦ μοναχοῦ Κυρίλλου, καταρτισμένο κατὰ τὸ β' ἡμῶν τοῦ 18ου αἰῶνα μὲ βάση τὰ πρωτότυπα, ἀπόγραφο τοῦ μοναχοῦ Θεοδώρητου (1803), ποὺ περιέχει πολλὰ ἐγγράφα μὴ σωζόμενα πλέον, κτλ. Ὑπογραμμίζεται ὅτι, ὅσα ἀπόγραφα ἢ ἀναγραφές ἐγίναν μετὰ τὰ δύο πρῶτα ἀπόγραφα, μᾶλλον ἐβλάψαν παρὰ ὠφέλησαν τὴν παράδοση τῶν ἐγγράφων· γ') «Ἀρχές καὶ μέθοδοι τῆς ἐκδόσεως» (σ. 9-10): εἶναι οἱ διεθνῶς καθιερωμένοι κανόνες, ποὺ μὲ βάση τοὺς ἐγίναν καὶ προηγούμενες ἐκδόσεις τῆς ἴδιας σειρᾶς, ὅπως τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου. Μιὰ ὑποσημείωση (σ. 10) ἀναφέρεται σὲ ἐννέα χρυσές βουλλες ποὺ ἐκδίδονται χωριστὰ (πίν. LXXX), γιὰτὶ δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο σὲ ποιὰ ἐγγράφα ἀνήκαν. Στὶς σσ. 11-12 παρέχεται ἕνας πίνακας ἀντιστοιχίας τῶν ἐγγράφων τῆς σημερινῆς ἐκδόσεως μὲ τὶς προηγούμενες.

Τὸ δεῦτερο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς ἐπιγράφεται: «Χρονολογία τῆς Λαύρας ἀπὸ τὴν ἰδρυσή της ὡς τὸ 1204» (σ. 13-55). Ὁ καθηγητὴς Lemerle ἐξηγεῖ γιὰ ποῦ λόγῳ δὲν ἔγραψε «ἱστορία τῆς Λαύρας», ἀλλὰ μόνο τὴ «χρονολογία» τῆς μονῆς: Ἡ ἱστορία τῆς Μεγίστης Λαύρας εἶναι ὀλόκληρη σχεδὸν ἡ ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὀρους, ἔργο ποὺ θὰ ἦταν ἀσύμμετρο ὡς εἰσαγωγὴ στὴν ἐκδόση τῶν ἐγγράφων ἐνὸς μονάχα μοναστηριοῦ. Ἐξάλλου εἶναι ἀκόμη πρόωρο νὰ ἐπιχειρήσῃ κανεὶς κάτι τέτοιο, ἐφ' ὅσον ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά πολὺ ὕλικό τῶν ἄλλων μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὀρους μένει ἀνέκδοτο, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθῇ ἱκανοποιητικὰ καὶ προπάντων δὲν ἔχει ἐκδοθῇ τὸ σύνολο τῶν κειμένων ποὺ ἀναφέρονται στὸ πρόσωπο καὶ στὸ ἔργο τοῦ ἰδρυτῆ τῆς Λαύρας ὁσίου Ἀθανασίου καὶ τῶν ἀμέσων διαδόχων του.

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀναλύονται μεθοδικὰ καὶ ἀξιολογοῦνται οἱ κύριες πηγές οἱ ἀναφερόμενες στὴν ἰδρυση καὶ τὴν ἱστορία τῆς Λαύρας: τὸ *Τυπικόν*, ἡ *Διατύπωσις* καὶ ἡ Ὑποτύπωσις τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου, τὸ *Τυπικόν* τοῦ Τσιμισκῆ (ὁ λεγόμενος *Τυάρος*) καὶ οἱ δύο Βίοι τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ τὰ εἶχε ἤδη ἀντιμετωπίσει καὶ τὰ εἶχε σημαντικὰ προαγάγει ὁ συγγραφεὺς καὶ σὲ προηγούμενα σχετικὰ δημοσιεύματά του (βλ. π.χ. τὸ *Mil-lénaire du Mont Athos*, Chevetogne 1963, τόμ. 1, σ. 59-100).

Ἀκολουθεῖ «γενικὴ χρονολογία» τῆς μονῆς (σ. 30-55). Οἱ ὑπότιτλοι τοῦ κεφαλαίου δείχνουν τὰ ἐπὶ μέρους θέματα στὰ ὁποῖα ἐνδιατρίβει ὁ συγγραφεὺς: α) ὁ Ἀθανάσιος πρὶν μεταβῆ στὸ Ἁγιον Ὄρος, 2) ὁ Ἀθανάσιος στὸ Ἁγιον Ὄρος πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς Λαύρας, 3) ὁ Ἀθανάσιος καὶ ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς· ἰδρυση τῆς Λαύρας, 4) τὰ χρυσόβουλλα τοῦ Φωκᾶ, 5) ὁ Ἀθανάσιος καὶ ὁ Τσιμισκῆς, 6) ὁ Ἀθανάσιος καὶ ἡ ἐπιτροπεία τῆς Λαύρας, 7) Βασίλειος ὁ Β' καὶ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Ἀθανασίου, 8) ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀθανασίου ὡς τὴν ἔνοδο τῶν Κομνηνῶν, 9) οἱ Κομνηνοί. Τὸ κεφάλαιο τελειώνει (σ. 55) μ' ἕνα ἀνακεφαλαιωτικὸ κατὰλογο εἴκοσι τεσσάρων διαδόχων τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου, ἀπὸ τὸ 1001 ὡς τὸ 1218.

Ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένη αὐτὴ διερεύνηση προσώπων καὶ πραγμάτων, γεμάτη, σὲ κάθε βήμα, ἀπὸ νέες διακριβώσεις, βγαίνει ἐπιστημονικὰ τεκμηριωμένη ἡ δράση τοῦ Ἀθανασίου καὶ ἡ ἱστορία τῆς μονῆς ὡς τὰ 1204, συνάμα ἡμῶς καὶ ἓνα σημαντικό μελέτημα γύρω ἀπὸ τοὺς μοναστικούς θεσμούς καὶ τὰ συναφῆ θέματα. Ἡ μετὰ τὸ 1204 ἱστορία τῆς μονῆς θὰ ἐκτεθῆ στὸν ἀναμενόμενο δεύτερο τόμο τοῦ ἔργου.

Τὸ τρίτο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς, γραμμένο ἀπὸ τὸν Ν. Σβορώνο, ἐπιγράφεται: «Οἱ κτήσεις τῆς Λαύρας ὡς τὸ 1204». Ἐδῶ παρακολουθοῦμε μὲ κάθε λεπτομέρεια πῶς ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ μικρὸ πυρήνα, ὅπου ἔστησε τὸ πρῶτο κελίον ὁ ὁσιος Ἀθανάσιος, ἀποκτήθηκαν σὲ λίγα χρόνια οἱ τεράστιες ἐκτάσεις ποὺ ἀποτελέσαν τὴν ἔγγεια ἰδιοκτησία τῆς Λαύρας, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ χερσόνησο τοῦ Ἄθω, πῶς ὀργανώθηκε ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς μονῆς καὶ τῶν κτησεῶν της, πῶς ἀξιοποιήθηκε ἡ περιουσία: πάροικοι, βόδια γιὰ ὄργωμα, ἐκχέρωση ἄγονων ἐκτάσεων, βελτίωση καλλιέργειῶν, ἄλιεῖα, ἐργαστήρια, ἀποθήκες, λιμάνι, καράβια, κτλ. Βασιλικὲς δωρεές, καταπάτηση γαιῶν τοῦ δημοσίου ἢ ἐγκαταλελειμμένων κτημάτων, φορολογικὲς ἀπαλλαγές κτλ. συντέλεσαν ὥστε ἡ Λαύρα πολὺ γρήγορα νὰ καταστῆ τὸ πιὸ πλούσιο μοναστήρι τοῦ Ἄθω καὶ ὁ ἡγούμενός της πιὸ ἰσχυρὸς ἀπὸ τὸν πρῶτο τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ὁ Ν. Σβορώνος ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ ἐκδιδόμενα ἔγγραφα καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές κάθε σχετικὴ πληροφορία, ἐρμηνεύει καὶ ἀναλύει τὸ περιεχόμενό της. Ἡ ἐξαντλητικὴ τούτη διαπραγματεύση δὲν μᾶς δίνει μόνο μιὰ συστηματικὴ ἔκθεση (μὲ γεωγραφικούς χάρτες, παραστατικούς πίνακες κτλ.) τῆς ἐξαπλώσεως τῶν κτησεῶν καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἐνὶς βυζαντινοῦ μοναστηρίου· ὁ συγγραφεὺς εἶχε ὅλη τὴν ἀπαιτούμενη εἰδικὴ προπαρασκευὴ (ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὸ Cadastre de Thèbes κτλ.) καὶ βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ ἐκθέσῃ τὸν πολὺπλοκο μηχανισμό τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς λειτουργίας ἐνὸς οἰκονομικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ ἐνὸς καθιδρύματος ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ μέσα στὸ κράτος καὶ στὴν κοινωνία τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ ἐκδοσις τῶν Κειμένων (Textes) καταλαμβάνει τριακόσιες περὶπου σελίδες (σ. 83-374). Πρόκειται, ὅπως ἐλέχθη, γιὰ 75 ἔγγραφα, ἐκδιδόμενα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ (897-1196). Ἀπ' αὐτὰ 22 εἶναι αὐτοκρατορικά, 1 πατριαρχικόν, 1 ἐπισκοπικόν, 12 κρατικῶν λειτουργῶν, 13 τῶν πρώτων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, καὶ τὰ ὑπόλοιπα 27 ἰδιωτικὰ (τὸ ὑπ' ἀρ. 69, δέησις τῶν μοναχῶν καὶ λύσις τοῦ αὐτοκράτορος, ἀνήκει κατὰ τὸ πρῶτο μέρος στὰ ἰδιωτικὰ καὶ κατὰ τὸ δεύτερο στὰ αὐτοκρατορικά). Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους, 4 ἀφοροῦν γενικότερα στὴ σύσταση τῆς μονῆς καὶ τὴν προστασία της ἐκ μέρους τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, 3 ἀναφέρονται στὰ πλοῖα τῆς μονῆς, 20 σὲ ἄλλα μοναστήρια τοῦ Ἄθω, καὶ τὰ ὑπόλοιπα 48 στὶς διάφορες κτήσεις τῆς Λαύρας ἢ τῶν μετοχιῶν της ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

Τὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ ἐκδότες ἦταν ποικίλα καὶ πολλαπλά. Πρῶτα πρῶτα τὸ ἴδιο τὸ ὑλικὸ ἦταν δυσπρόσιτο. Ἡ κατάστασις στὴν ὁποία βρίσκονται τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Ὁρους εἶναι γνωστὴ, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ δυσμενέστατες γιὰ τὸν ἐρευνητὴ συνθῆκες ἐργασίας. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένα ἔγγραφα ἀναγραφόμενα στὴν Καταγραφή τοῦ Παντελεήμονος μόλις τὸ 1944-1945 ἢ μνημονευόμενα καὶ φωτογραφημένα ἀπὸ τὸν Dölger (ὅπως λ.χ. τὸ ὑπ' ἀρ. 44), δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ξαναβρεθοῦν. Ἐν τούτοις οἱ ἐπιτόπιες ἐρευνες τοῦ Guillou ἀπέφεραν πολλά. Ἀνάμεσα στὰ 75 ἔγγραφα τοῦ πρώτου αὐτοῦ τόμου τῶν *Actes de Lavra*, παρὰ

τὸ γεγονός ὅτι εἶχε προηγηθῆ ἡ ἔκδοση τοῦ 1937 καὶ πολλές ἄλλες σκέρπιες δημοσιεύσεις ὑλικοῦ, 20 περίπου ἐκδίδονται γιὰ πρώτη φορά (ἄρ. 13, 15, 20, 22, 25, 26, 27, 35, 37, 59, 60, 65, 67, 68, App. I, II, IV, V). Σημαντικὸ ἐπίσης εἶναι τὸ ὅτι ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα 55 ἔγγραφα, τὰ 40 περίπου κατέστη δυνατόν νὰ ἐκδοθοῦν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πρωτοτύπου.

Ἡ ἔκδοση τοῦ κειμένου τῶν ἐγγράφων εἶναι διπλωματικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ἐκείνες ὅπου ἡ ἔκδοση βασίζεται μόνον σὲ μεταγενέστερα ἀπόγραφα (ἄρ. 3, 5, 7, 8, 11, 26, 43, 47, 49, 57, 61, 62, 63, 64, App. II, III, V, VI). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ περιπτώσεις (ὅπως ἡ τοῦ ἄρ. 35) ὅπου—πολὺ ὀρθά—ἡ διπλωματικὴ ἔκδοση τοῦ ἐγγράφου συμπληρώνεται καὶ ἀπὸ μιὰ συνολικὴ μεταγραφὴ τοῦ μὲ ἀποκατεστημένο τὸ κείμενο.

Ἡ ὀρθὴ καὶ πλήρης ἀνάγνωση τῶν ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης—συχνὰ σωστὴ ἀποκρυπτογράφηση—καὶ ἡ ὑπεύθυνη ἔκδοση τοῦ κειμένου εἶναι πάντοτε ἀγώνισμα δύσκολο καὶ γιὰ τὸν πιὸ ἐξασκημένον εἰδικὸ ἐπιστήμονα, ἄχαρος μόχθος καὶ πραγματικὸς ἄθλος. Τὰ ἐπιτεύγματα τῆς νέας ἐκδόσεως θὰ ἦσαν ἐμφανέστερα, ἂν εἶχαμε ἕνα apparatus criticus μὲ τὶς παραναγνώσεις προγενέστερων ἐκδοτῶν.

Σὲ κάθε ἔγγραφο προτάσσονται: Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἐγγράφου (κατὰ τὴν ὁρολογία τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου) καὶ ἡ χρονολογία του, μικρὴ περίληψη ἐν εἵδει τίτλου, καὶ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα ὑποδιαιρούμενο σὲ τρία μέρη: *Le texte*, ὅπου περιγράφονται τὸ ἢ τὰ ἔγγραφα (πρωτότυπα, ἀντίγραφα κτλ.) ποὺ μᾶς παραδίδουν τὸ κείμενο, *Analyse*, ὅπου παρέχεται σὲ ἐκτενῆ περίληψη τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου, *Notes*, ὅπου κάθε λογῆς σχόλια. Ὅλ' αὐτὰ, ὅσα προτάσσουν καὶ ἐπιτάσσουν οἱ ἐκδότες, καταλαμβάνουν διπλάσιες περίπου σελίδες ἀπ' ὅσες καταλαμβάνουν τὰ ἴδια τὰ κείμενα τῶν ἐκδιδομένων ἐγγράφων. Δείχνει καὶ αὐτὸ πόσο ἐκτενὴς παρουσίαση καὶ πόσο λεπτομερὴς ὑπομνηματισμὸς γίνεται σὲ κάθε ἔγγραφο.

Ἡ παράγραφος *Analyse*, συνταγμένη πάντοτε ἀπὸ τὸν Lemerle, δὲν εἶναι μόνον μιὰ ἀπλὴ περίληψη τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγγράφου. Καρπὸς τῆς ὅλης μελέτης τοῦ ἐγγράφου καὶ τῶν συναφῶν ζητημάτων, εἶναι περίληψη καὶ διευκρίνιση συνάμα τοῦ περιεχομένου του. Γι' αὐτοὺς ποὺ δυσκολεύονται στὰ ἑλληνικὰ ἡ *analyse* εἶναι κάτι περιεκτικότερο ἀπὸ μιὰ περίληψη ἢ μιὰ ἀπλὴ μετάφραση. Εἶναι ὅμως χρήσιμη, συχνὰ μάλιστα ἀπαραίτητη, καὶ γι' αὐτοὺς ποὺ διαβάζουν ἄνετα τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο, ἀλλὰ χρειάζονται χειραγώγηση γιὰ τὴν κατανόησίν του.

Στὰ σχόλια (*Notes*) οἱ ἐκδότες ἐπισημαίνουν καὶ ὑπομνηματίζουν κάθε λογῆς προβλήματα ποὺ παρουσιάζει τὸ ἐκδιδόμενον ἔγγραφο, ἀπὸ τὰ γενικότερα ἱστορικὰ του πλαίσια ὡς τὶς τοπογραφικὰ καὶ προσωπογραφικὰ ἐξακριβώσεις, τοὺς εἰδικούς τεχνικούς ὅρους καὶ τοὺς ἀσυνήθιστους ἀκόμα γλωσσικούς τύπους. Σὲ πολλές τέτοιες παραγράφους ἡ ἐξαντλητικὴ διερεύνηση τῶν πηγῶν (ἀκόμη καὶ ἀνέκδοτων, πρβ. σ. 266) καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, ἡ ἐξ ὑπαρχῆς ἐπανατοποθέτηση τοῦ ζητήματος, τὰ προσκομιζόμενα νέα δεδομένα καὶ τὰ συναγόμενα νέα πορίσματα συνθέτουν στὴν πραγματικότητά μιὰ εἰδικὴ συμπυκνωμένη μονογραφία γύρω ἀπὸ ἕνα θεσμὸ, ἕνα τεχνικὸ ὄρο, μιὰ πτυχὴ τοῦ μοναστικοῦ ἢ τοῦ στρατιωτικοῦ βίου, τῆς διοικήσεως ἢ τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ ἐκδότες ἀρκοῦμαι ν' ἀναφέρω: προβλήματα χρονολογήσεως (βλ. σ. 127-128, 142, 163, 169, 177-178, 270, 297, 320, 330, 359), προσωπογραφικὰ ἐξακριβώσεις (σ.

94, 124, 220-222, 266, 273, 290-291, κτλ.), τοπογραφικά (άρ. 1, 12, 56, 59, 65 κ.ά.), θέματα θεσμών και τεχνικών ὄρων: σ. 88 (λεγάτον), 93-94, 100-101 (διακοράτησις), 107-108, 128 (λίβελλος, υπόμνημα, τομάρια), 129 (οικειακῶς), 201 (κινητὰ καὶ αὐτοκίνητα, ἀνάπανσις), 209 (προσόδιον), 212 (ἐξ ὑπαγωγῆς), 202 (τραχέα), 222 (διοίκησις), 231 (acceptilatio), 249 (παρασημείωσις), 256, 266 (ἐπιβολή), 291 (δεκατωμένα σχοινία), 302 (προφορισθέντα), 320 (τελεία παραδόσις) κ.ά.π.

Τὸ Γενικὸ Εὐρετήριο πού κλείνει τὸν τόμο (σ. 375-441), δὲν διευκολύνει ἀπλῶς τὴ χρήση τοῦ βιβλίου. Ἀποθησαυρίζει καὶ ἀξιοποιεῖ τὸ ὕλικό, καθὼς ταξινομεῖ τὰ δεδομένα σὲ μεθοδικές ἐνότητες. Γιὰ νὰ βγοῦν αὐτὲς οἱ ἐβδομήντα περίπου μεγάλου σχήματος καὶ δίστηλες σελίδες, χρειάστηκε μόνχος ἀπροσμέτρητος, ἀλλὰ καὶ εἰδικὴ κατάρτιση, γνώση τῶν πραγμάτων σ' ὅλη τους τὴν ἔκταση καὶ τὸ βάθος, πνεῦμα μεθοδικὸ καὶ πείρα μακρά. "Ὅλα αὐτὰ τὰ προσόντα τὰ διέθετε καὶ τὰ ἔδειξε σ' αὐτὲς τίς σελίδες ἡ Δ. Παπαχρυσάνθου, πού ἀνέλαβε καὶ ἔφερε σὲ πέρας τὴν ἐπίπονη αὐτὴ ἐργασία.

Θὰ θέλαμε, ἀπὸ τὴν τυπογραφικὴ πλευρὰ νὰ εἶχε ἐξαρθῆ κάπως τὸ κείμενο τῶν ἐκδιδομένων ἐγγράφων, τὸ ὁποῖο συχνὰ πνίγεται μέσα στὰ πολυσέλιδα γαλλικὰ κείμενα τῶν ἐκδοτῶν (βλ. π.χ. σ. 89). Δὲν φαντάζομαι νὰ προκύπτουν ἀνυπέρβλητες τεχνικὲς δυσκολίες καὶ δαπάνες, ἂν ἀποφασίζοταν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μεγαλύτερα τυπογραφικὰ στοιχεῖα, περισσότερο διαστικωμένα (γιὰ νὰ μὴ μᾶς πνίγουν οἱ πολλὲς, καὶ ἀπαραίτητες βέβαια, παρενθέσεις, ἀγκύλες, κτλ.) καὶ μία - δύο ποικιλίες τυπογραφικῶν χαρακτῆρων (γιὰ νὰ μὴ χρησιμοποιοῦνται ὡς λύση ἀνάγκης τὰ κεφαλαῖα στὶς ὑπογραφές κτλ.) "Ἄν τὰ ἐκδιδόμενα ἐγγράφα ἦταν λατινικὰ, ἀσφαλῶς ὁ ἐκδότης δὲν θὰ χρησιμοποιοῦσε μόνον τὰ κοινὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα.

Μιὰ ἄλλη διαπίστωση καὶ εὐχή: Ἡ εἰσαγωγικὴ διαπραγματεύση τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Μονῆς καὶ τῆς ἱστορίας της, μὲ τὰ προβλήματα πού εἶχε νὰ ἀντιμετωπίση, μᾶς πείθει ὅτι σὲ παρόμοιες περιπτώσεις ("Ἁγιον" Ὅρος, Μετέωρα, Πάτμος, κ.ά.) χρήσιμο εἶναι νὰ προηγήται ἢ νὰ προωθῆται παράλληλα καὶ ἡ ἐκδοσις τῶν ἄλλων πηγῶν (ἀγιολογικῶν κτλ.), οἱ ὁποῖες μαζὶ μὲ τὰ δεδομένα τῶν ἐγγράφων ἀλληλοσυμπληρώνονται καὶ μᾶς βοηθοῦν στὴν ὀλοκληρωμένη μελέτη τοῦ θέματος. Οἱ μελετητὲς τῶν ἀρχαίων τῆς Λαύρας εἶναι ἀσφαλῶς οἱ περισσότερο ἐνδεδειγμένοι νὰ ἐπεξεργασθοῦν καὶ μιὰ κριτικὴ ἐκδοσις τῶν ἄλλων αὐτῶν κειμένων σὲ μιὰ συνολικὴ παρουσίαση.

Δὲν θὰ προχωρήσω σὲ λεπτομερέστερες παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε εἶναι λίγο ἢ πολὺ ὑποκειμενικὲς ἀπόψεις. Δύσκολα θὰ μπορούσε κανεὶς ν' ἀπαιτήση κάτι περισσότερο ἀπ' ὅσα μᾶς προσφέρονται. Καταλαβαίνω λ.χ. ὅτι σὲ ἐγγράφα πού συνοδεύονται ἀπὸ δεκάδες ὑπογραφές (ὅπως τὸ ὑπ' ἀρ. 57), ἂν οἱ ἐκδότες ἐπιχειροῦσαν νὰ μᾶς δώσουν στὰ σχόλια συνοπτικὲς εἰδήσεις γιὰ τὸν καθένα πού ὑπογράφει καὶ γιὰ τὴ μονὴ πού ἐκπροσωπεῖ, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκταθοῦν σὲ δεκάδες σελίδες καὶ νὰ ἐκθέσουν ὀλόκληρη σχεδὸν τὴν ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

Τὸ γενικὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι, πέρα ἀπὸ τὸ πολύτιμο ἀρχαϊκὸ ὕλικό πού ἀποκτήσαμε μὲ τὴν ἐκδοσις αὐτὴ, ὁ καθηγητὴς Lemerle καὶ οἱ συνεργάτες του μᾶς χάρισαν μιὰ ὑποδειγματικὴ στὸ εἶδος τῆς ἐργασίας καὶ πρόσθεσαν στὰ συνεργα τῆς δουλειᾶς μας ἓνα χρησιμότατο βοήθημα. Στὸ στάδιο ὅπου

βρίσκεται ἡ βυζαντινὴ διπλωματικὴ τέτοιες ἐργασίες ἀποτελοῦν ἐπιστημονικὴ προσφορά θεμελιώδους σημασίας.

ΕΡΑ Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ

Νικολάου Πανταζοπούλου, Τὸ διὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 θεσπισθὲν δίκαιον καὶ οἱ Ἕλληνες νομικοί, Θεσσαλονίκη 1971. 8ο, σσ. 74.

Ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ ἐμπνευσμένου πανεπιστημιακοῦ δασκάλου καὶ ιστορικοῦ τοῦ δικαίου εἶναι ἡ πρώτη τῆς σειρᾶς («Τὸ νεοελληνικὸν δίκαιον» καί, παράλληλα, σὲ δευτέρῃ ἐκδόσει, τῶν «Ἐκδόσεων τοῦ Ἀρμενοπούλου»). Τὸ περιεχόμενόν τῆς ἀποτελεσε «λόγον πανηγυρικόν», ποὺ ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα στὴν αἴθουσα διαλέξεων τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης στὰ πλαίσια τοῦ ἑορτασμοῦ γιὰ τὰ ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Τὸ ὕφος τῆς, συνεπῶς, εἶναι ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν παλμὸ τοῦ ζωντανοῦ λόγου καὶ ὁ ἀναγνώστης εὐκόλα διακρίνει μέσα ἀπὸ τὶς αὐστηρὰ ἐπιστημονικὰ γραμμὰς τὸ πάθος τοῦ ὁμιλητῆ, ποὺ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἱερότητα τῆς στιγμῆς καὶ ἀπὸ τὴν θερμὴν τῆς ζωντανῆς ἐπαφῆς μὲ τοὺς «ἐν ἐπιστήμῃ συναδέλφους» του. Τὸ περιεχόμενόν τῆς ὅμως δὲν εἶναι πανηγυρικό. Ὁ συγγραφέας - ὁμιλητής, βαθὺς ἱστορικός καὶ φιλόσοφος, ξέρει πολὺ καλὰ ὅτι περὶ παντὸς πράγματος «δύο λόγοι ἀντιλεγόμενοι ἀλλήλοις» καὶ προκρίνει τὸν δύσκολο δρόμον τῆς αὐτοκριτικῆς ἀπὸ τὸν εὐκόλον τῶν ἐγκωμίων. Ἐξἄλλου, ἡ ἀξία τῆς προσφορᾶς τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1821 δὲν ἔχει ἀνάγκη ἐξάρσεως. Περὶσσότερον ἐπιτακτικὸν γιὰ τοὺς ἐπιστήμονες, καὶ μάλιστα γιὰ τοὺς νομικοὺς, ποὺ ἀποτελοῦν τοὺς «θεματοφύλακες τῆς δικαιοῦς συνειδήσεως τοῦ Ἕθνους», εἶναι ἡ ἀνάγκη τοῦ με καθαρὸ ὀφθαλμὸν, χωρὶς φόβον — ἀλλὰ μὲ πάθος — τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ ἀντλοῦν μέσα ἀπ' αὐτὴ τὰ διδάγματα ποὺ θὰ τοὺς δώσουν τὸ σωστὸ μέτρο κρίσεως γιὰ τὸ τί ἔγινε τὰ ἑκατὸν πενήντα αὐτὰ χρόνια στὸν τομέα τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀκριβὲς μέτρο εὐθύνης γιὰ τὴ δική τους συμβολὴ στὸ τί γίνεται καὶ στὸ τί πρόκειται νὰ γίνῃ. Σ' αὐτὴ τὴν ἀναζήτησιν ἀνοίγει τὸ δρόμον ἡ μελέτη τοῦ Νικολάου Πανταζοπούλου.

Γιὰ νὰ φθάσουμε στὸν τελικὸ σκοπὸ τῆς αὐτογνωσίας καὶ τοῦ αὐτοελέγχου σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ δική μας (τῶν συγχρόνων, δηλαδὴ, Ἑλλήνων νομικῶν) συμβολὴ στὴ διαμόρφωσιν τῆς σημερινῆς νεοελληνικῆς δικαιοῦς πραγματικότητος, εἶναι ἀπαραίτητη πρῶτα ἡ σωστὴ γνῶσιν τῶν βασικῶν ἐπιδιώξεων τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 στὸν τομέα τοῦ δικαίου καὶ ὕστερα ἡ ἀκριβὲς διαπίστωσιν ἂν κατὰ τὰ χρόνια ποὺ τὴν ἀκολούθησαν πραγματοποιήθηκαν ἢ ὄχι αὐτὲς οἱ ἐπιδιώξεις. Στὴν ἐπίτευξιν τῶν δύο αὐτῶν βασικῶν προϋποθέσεων ἀναλώνεται ἡ μελέτη. Στὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐξαντλεῖται ἡ πρώτη προϋπόθεσις· στὸ δεύτερον ἢ δευτέρῃ. Ὅσο γιὰ τὸ συμπέρασμα — γιὰ τὸν τελικόν, δηλαδὴ, σκοπὸν — αὐτὸ δὲν εἶναι δουλειὰ τῆς μελέτης. Εἶναι ἔργο τοῦ κάθε ἀναγνώστη, ποὺ μαζὶ μὲ τὸν συγγραφέα κάνει «τὸ ὠραῖον ταξίδιον».

Οἱ βασικοὶ στόχοι τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 στὸν τομέα τοῦ δικαίου, ποὺ ἀναλύονται στὸ πρῶτον μέρος τῆς μελέτης, κατατάσσονται σὲ τρεῖς εἰδικότερα τομεῖς: α) στὸν τομέα τῆς πολιτειακῆς συγκροτήσεως, β) στὸν τομέα τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως, καὶ γ) στὸν τομέα τῆς ρυθμίσεως τῶν ἰδιωτικῶν σχέ-

σεων. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν πολιτειακὴ συγκρότηση, δύο ἀντίρροπες δυνάμεις ἀναπτύσσονται τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐθνικῆς μας ἀνεξαρτησίας: ἡ μιὰ, συγκεντρωτικὴ-μονοκρατικὴ, ποὺ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἀποβλέπει στὴν ὑποκατάσταση τοῦ τουρκικοῦ κράτους στὰ ἐλευθερωμένα ἐδάφη ἀπὸ ἐνιαῖο ἐλληνικὸ κράτος, χρησιμοποιοῦντας ὡς μέσο ἐκφράσεως τὸ ἐπίσημο δίκαιο τῶν ἀνόμων τῶν ἀειμνήστων Χριστιανῶν τῆς Ἑλλάδος αὐτοκρατόρων» ἢ ἄλλη, ἀποκεντρωτικὴ-ὁμοσπονδιακὴ, ποὺ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὶς κοινότητες καὶ ἀποβλέπει στὴν ὑποκατάσταση τοῦ τουρκικοῦ κράτους στὰ ἐλευθερωμένα ἐδάφη ἀπὸ ἓνα μονοεθνικὸ, βέβαια, ἀλλὰ ὁμοσπονδιακὸ δημοκρατικὸ κράτος, χρησιμοποιοῦντας ὡς μέσο ἐκφράσεως τὸ ἐθιμικὸ λαϊκὸ δίκαιο.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση, οἱ ἀντίρροπες τάσεις εἶναι ἀντίστοιχες μὲ τὶς προηγούμενες: Ἡ πρώτη ἐπιδιώκει τὴν ὀργάνωση συγκεντρωτικῆς διοικήσεως, ἔτσι ὥστε ὁ διοικητικὸς μηχανισμὸς νὰ κατευθύνεται ἀπὸ τὸ κέντρο καὶ οἱ αὐτοδιοικούμενες περιοχὲς ν' ἀντικαθίστανται ἀπὸ διοικητικὲς περιφέρειες, ποὺ ὑπάγονται στὸν αὐστηρὸ ἔλεγχο τῆς κεντρικῆς διοικήσεως. Ἡ δευτέρη ἀποβλέπει στὴν καθιέρωση συστήματος ἀποκεντρωτικῆς διοικήσεως, μὲ διατήρηση τῆς κοινότητος στὴ μορφή τοῦ αὐτοτελῶς αὐτοδιοικουμένου ὀργανισμοῦ, ποὺ θ' ἀποτελῇ τὸ ὑγιὲς κύτταρο, ἀπ' ὅπου θὰ βλαστήσῃ ἓνα γνήσιο ἀντιπροσωπευτικὸ πολίτευμα.

Σὲ ὅ,τι, τέλος, ἀφορᾷ τὴ ρύθμιση τῶν ἰδιωτικῶν σχέσεων, οἱ ἴδιες δυνάμεις ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ δικαίου ποὺ νομικῶς τὶς ἐκφράζει: ἡ πρώτη γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπίσημου βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου ἢ δευτέρη γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ λαϊκοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου.

Ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης διαπιστώνει πῶς ἡ οὐσία τῆς νομικῆς Ἐπαναστατικῆς πραγματικότητος—ὅπως καὶ κάθε πραγματικότητος—ἐγκείται στὸν ἀγῶνα τῶν δύο ἀντιθέτων ροπῶν (θέση-ἀντίθεση) γιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἐπιβολή. Ὁ συγγρ. χωρὶς προκαταλήψεις ἀποκαλύπτει μὲ ἐνάρχεια τὴ διαλεκτικὴ αὐτὴ πάλη, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Γιατὶ (ἐν τὸ σοφόν): «ἐπίστασθαι γνώμην, ὅτι ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων». Μέσα ἀπ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα τῶν ἀντιθέσεων θὰ πρέπει νὰ προκύψῃ ἡ σύνθεση θέσεως καὶ ἀντιθέσεως, ἡ τελικὴ ἄρμονία: «Τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλιέστην ἄρμονίαν καὶ πάντα κατ' ἔριν γίνεσθαι». Προέκυψε ὅμως ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τῶν ἀντιθέτων ροπῶν στὸ Ἐπαναστατικὸ δίκαιο ἢ καλλίστη ἄρμονία: «Ἡ μεσολάβησαν γεγονότα ποὺ παραβίασαν τὸ νόμο τῆς φύσεως στὴν ἐξελικτικὴ του πορεία καὶ ἀνέτρεψαν τὴν ἄρμονία; Τὴν ἀπάντησιν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ τὴ δίνει ὁ συγγραφέας στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης, ποὺ ἀναλώνεται ἀκριβῶς στὴ διαπίστωση τῆς πραγματοποίησεως ἢ μὴ τῶν στόχων τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 στὸν τομέα τοῦ δικαίου, ὅπως αὐτοὶ ἐκφράζονταν στὸν ἀγῶνα τῶν ἀντίρροπων δυνάμεων ποὺ ἀναλύθησαν παραπάνω.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν πολιτειακὴ συγκρότηση καὶ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση, ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν δύο ἀντιθέτων τάσεων θὰ ἔπρεπε νὰ προκύψῃ ἓνα κράτος συγκεντρωτικὸ, ἀλλὰ συνταγματικὸ καὶ ἀντιπροσωπευτικὸ, ποὺ θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἐθνικὴ ἐλευθερία γιὰ τὸ μέλλον, χωρὶς νὰ θυσιάσῃ ὅμως τὴν κοινοτικὴ καὶ πολιτικὴ ἐλευθερία. Ἀντί γι' αὐτὸ, ἐπιβλήθηκε πολίτευμα ἀπόλυτα μοναρχικὸ, ποὺ καταπάτησε τὴν «βάσει τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος ἐκφρασθεῖσαν βούλησιν τοῦ Ἔθνους, τὸ ὁποῖον, ὑπὸ τὴν πίεσιν ἐξωτερικῶν παραγόντων, ἀπώλεσε τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν καθ' ἣν στιγμὴν ἀνέκτα τὴν ἐθνικὴν του ἀνεξαρτησίαν». Ἀντὶ λοιπὸν νὰ συνδυασθῇ ἢ διατήρησῃ τῆς ἐθνικῆς ἀνε-

ξαρτησίας με την εξασφάλιση πολιτικής ελευθερίας, πού θ' αποτελούσε τή φυσιολογική σύνθεση τῶν ἀντιθέτων τάσεων, τήν «καλλίστην ἁρμονίαν», παραβιάστηκε ἡ ὁμαλή ἐξέλιξη με τήν κατάπνιξη τῆς δεύτερης τάσης καί τή διατήρηση τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας «διὰ τῆς ἀπωλείας τῆς πολιτικῆς ελευθερίας».

Ἄνάλογα συνέβηκαν στὸν τομέα τῆς ρυθμίσεως τῶν ἰδιωτικῶν σχέσεων: Ἄντι νὰ ἐπιβληθῇ ἡ ἰσοτιμία νόμου (ἐπισήμου δικαίου) καί ἔθιμου (λαϊκοῦ δικαίου), πού θ' ἀποτελοῦσε τή φυσιολογική σύνθεση τῶν ἀντιθέτων τάσεων, ἐπιβλήθηκε μονόπλευρα τὸ ἐπίσημο δίκαιο σὲ βάρος τοῦ ἐθιμικοῦ, με συνέπεια νὰ μὴν ἀναπτυχθῇ φυσιολογικά ἡ δικαιοῦκή συνείδηση τῶν νεοελλήνων, ἔτσι ὥστε, ἀντι νὰ θεωροῦν τὸ δίκαιο σὰν τμῆμα τοῦ πολιτισμοῦ τους, νὰ τὸ ἀντιμετωπίζουν σὰν ξένο στοιχεῖο, πού τοὺς ἐπιβάλλεται («ἔζωθεν καὶ ἄνωθεν»). Καί ἀντι νὰ ὑπακούουν στίς ἐπιταγές του ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα, νὰ συμμορφώνονται σ' αὐτὲς ἀπὸ φόβο καί ὑπολογισμό.

Στὴν παραβίαση αὐτῆ τῆς φυσιολογικῆς ἐξελιξέως βοήθησαν—καί εὐθύνονται γι' αὐτὸ—οἱ Ἕλληγες νομικοί. Σπουδασμένοι στὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια, δὲν δημιούργησαν αὐτόφωτη ἐλληνικὴ δικαιοῦκή ἐπιστήμη, πού θὰ βοήθησε στὴ σύνθεση τῶν ἀντιρρόπων δυνάμεων, με τὴ δημιουργία διαλόγου ἀνάμεσα στὸ ἐπίσημο καί στὸ ἐθιμικὸ δίκαιο, ἀλλὰ διαμόρφωσαν μιὰ ἐτερόφωτη ἐλληνικὴ δικαιοῦκή ἐπιστήμη, με τὴν εἰσαγωγὴ θεσμῶν διαπλασμένων στὰ ξένα δίκαια, πού μοιραῖα ὀδήγησε στὸ μονόλογο τοῦ ἐπισήμου δικαίου καί στὸν ἀφανισμό τοῦ ἐθιμικοῦ. Παράλληλα, καί τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, πού δίδαξαν στὸ Πανεπιστήμιο, δὲν ἦταν αὐτὸ πού διαπλάστηκε ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ Ἕλληγισμό (τὸ βυζαντινορωμαϊκὸ δίκαιο), ἀλλ' αὐτὸ πού διαμορφώθηκε στὴ Δύση: οὐσιαστικά τὸ σύγχρονο τότε γερμανικὸ δίκαιο. Ἔτσι ἡ παραβίαση ὑπῆρξε διπλή: Ὅχι μόνον δὲν πραγματοποιήθηκε ἡ σύνθεση ἐπισήμου (βυζαντινορωμαϊκοῦ) καί ἐθιμικοῦ (λαϊκοῦ) δικαίου, ἀλλὰ καί τὸ ἐπίσημο δίκαιο, πού μονόπλευρα ἐπιβλήθηκε, ἦταν πλαστό.

Καί τὸ συμπέρασμα γιὰ τὴν εὐθύνη τῶν Ἑλλήνων νομικῶν σ' αὐτὴν τὴν κατάφωρη παραβίαση τῶν ἐπιδιώξεων τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καί τὴν συνακόλουθη διαστρέβλωση τῆς δικαιοῦκῆς συνειδήσεως τῶν νεοελλήνων; Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τὸ ἔχη βγάλει πιά μόνος του ὁ ἀναγνώστης, τελειώνοντας τὴ μελέτη τοῦ σοφοῦ δασκάλου. «Χωρὶς αὐτὴν δὲν θὰ βγαίνει στὸν δρόμο». Ἀλλὰ χρειάζεται καί νὰ ἔχη «τὴν σκέψη του ὑψηλὴ» καί «ἐκλεκτὴ συγκίνηση τὸ πνεῦμα καί τὸ σῶμα του ν' ἀγγίξῃ». Καί τὴ μορφή τῆς Ἀτομικῆς του Εὐθύνης διαρκῶς νὰ «κουβανεῖ μες στὴν ψυχὴ» του καί νὰ τὴ στήνη διαρκῶς ἐμπρός του.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ

Γεωργίου Η. Νάκου, Αἱ «μεγάλαι δυνάμεις» καί τὰ «ἐθνικά κτήματα» τῆς Ἑλλάδος (1821-1832), Θεσσαλονίκη 1970. 8ο, σσ. 92. (Ἄντυπον τῆς Ἐπιστ. Ἐπετ. τῆς Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἄριστ. Παν. Θεσσαλονίκης, τ. Θ'. Ἀκροθίνια Πέτρω Γ. Βάλληγδα, σ. 467-546ι.

Τὰ ἐθνικά κτήματα τῆς Ἑλλάδος, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος καί μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνεξαρτήτου κράτους, ἀπετέλεσαν ἓνα πολὺπλοκο πρόβλημα με πολλὲς προεκτάσεις σὲ διάφορα πεδία. Γιατὶ ὁ διακανο-

νισμός τῶν κτημάτων αὐτῶν, πού κατά τήν Τουρκοκρατία εἶτε ἀνήκαν στόν ὀθωμανικό θρόνο εἶτε σέ Τούρκους ὑπηκόους, ἀξιοματούχους καί μή, οἱ ὁποῖοι κατά τόν Ἄγωνα ἐξέπεσαν ἀπό τήν ἰδιοκτησία, ἐξαρτιόταν τόσο ἀπό τήν πολιτική τῶν μεγάλων δυνάμεων, ἀφοῦ συνδεόταν μέ τὸ ζήτημα τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, ὅσο καί ἀπό τίς οἰκονομικές συνθήκες τοῦ νεοσύστατου κράτους. Ἡ κρινόμενη ἐργασία μᾶς δείχνει ἀκριβῶς τὰ πολύπλοκα νομικά καί δημοσιονομικά προβλήματα πού γενήθηκαν ἀπό τὴ δήμευση τῶν κτημάτων αὐτῶν καί δίνει μιὰ πολὺ σαφῆ εἰκόνα τοῦ ὅλου θέματος· γιατί καί ἡ διάταξη τῆς ὕλης τοῦ ἔργου ἀνταποκρίνεται στὴ μορφή πού πῆρε τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐμφανίσεώς του ὡς τὴ σχετικὴ διευθέτησή του κατά τὸ ἔτος 1832, ἀλλὰ καί ἡ ὅλη ἀντιμετώπιση τοῦ προβληματισμοῦ γίνεται μέ κριτήρια οὐσιαστικά, βασισμένα σὲ ἐνδελεχῆ μελέτη τῶν πηγῶν καί τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ περιεχομένου ὁ τίτλος τῆς ἐργασίας φαίνεται εὐρύς, ἴσως εὐρύτερος ἀπ' ὅ,τι ἐπιδέχεται τὸ θέμα, ἐξαιτίας μιᾶς δυσαναλογίας σχετικὰ μέ τὸ πλάτος τῶν δύο ἐννοιῶν ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀπαρτίζεται. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως εἶναι στενότερος, γιατί ἡ ἐργασία καλύπτει πολὺ περισσότερα καί ὄχι λιγότερα οὐσιαστικά θέματα ἀπ' ὅ,τι ὁ τίτλος ἀφήνει νὰ ἐννοηθῆ. Ἀλλὰ βέβαια τὸ ζήτημα τοῦ τίτλου μιᾶς ἐργασίας παρουσιάζει δυσκολίες πού δὲν εἶναι πάντα εὐκόλο νὰ ἀντιμετωπισθοῦν μέ ἀπόλυτη ἐπιτυχία.

Τὰ πρῶτα τρία κεφάλαια (I. Εἰσαγωγή, σ. 467-470, II. Τὸ πρόβλημα. Ἐβελιότης ἐνεργειῶν, καταστάσεων καί «θέσεων», σ. 470-475, καί III. Τὰ «ἐθνικὰ κτήματα» τῆς Ἑλλάδος, σ. 475-500) ἀποτελοῦν μιὰ εἰσαγωγή στὸ θέμα ἀπὸ ἱστορικὴ καί ἐννοιολογικὴ ἀποψη. Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ τρίτο κεφάλαιο, ὅπου ἐξετάζονται τὰ ἐννοιολογικὰ προβλήματα καί ἡ σχετικὴ ὀρολογία, ὅπως αὐτὴ συνάγεται ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν σχετικῶν ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς καθὼς καί ἀπὸ τίς ἐγκυκλίους τῆς Γερουσίας τῆς Πελοποννήσου, τὸν ὄργανισμό τῆς Γερουσίας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος καί τὰ διάφορα Σύντάγματα. Ὁ συγγρ. καταλήγει στὸ σωστό, κατὰ τὴ γνώμη μας, συμπέρασμα, ὅτι μέ τὸν ὄρο «ἐθνικὰ κτήματα» ἐννοῦσαν, ἰδιαιτέρα, τὰ ἀφθαρτὰ κτήματα, ὅπου βασιζόνταν καί ὅλη ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ, «ἡ ὁποία ἐχαράσσοτο ἀναλόγως τὸν παρουσιαζομένων ἀναγκῶν τῆς χώρας, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ ταύτης ὠρίζετο ἀντιστοίχως καί τὸ ἐκάστοτε περιεχόμενον τῆς ἐννοίας αὐτῶν». Περισσότερη δυσκολία παρουσιάζει τὸ πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς ἐκτάσεως τῶν ἐθνικῶν κτημάτων, ἡ ὁποία μόνον κατὰ προσέγγιση μπορεῖ νὰ ὑπολογισθῆ ἀπὸ ἕξι ἕως δέκα ἑκατομμύρια στρέμματα. Τὰ σχετικὰ προβλήματα ἐξετάζει ὁ συγγρ. διεξοδικὰ σὲ μεγάλες ὑποσημειώσεις, ὅπως κάνει καί σὲ ἄλλες περιπτώσεις, προκειμένου νὰ ἐξετάσῃ ἐπὶ μέρους ζητήματα. Ἡ πρόθεσή του νὰ ἐλευθερώσῃ τὸ κείμενο ἀπὸ τυχόν ἐξαντλητικὰς λεπτομέρειες, οἱ ὁποῖες διασποῦν τὸν λογικὸ εἰρμό του, εἶναι προφανῆς καί κατ' ἀρχὴν ὀρθή, νομίζουμε ὅμως ὅτι ὀρισμένα θέματα θὰ μποροῦσαν νὰ περιληφθοῦν στὸ κυρίως κείμενο χωρὶς νὰ ἐπηρεασθῆ ἀρνητικὰ ἡ δομὴ τῆς ἐργασίας, πράγμα πού θὰ διευκόλυνε καί τὸν εἰδικότερο μελετητὴ. Σχετικὰ μέ τὴ σύνταξη τῶν ὑποσημειώσεων θὰ εἶχαμε νὰ κάνουμε τὴ μικρὴ παρατήρηση ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἰσάγονται μέ δευτερεύουσες, ἀναφορικὰς κυρίως προτάσεις, γιατί αὐτὸ ἐμπλέκει τὸ νόημα τοῦ κειμένου μέ τὸ νόημα τῆς ὑποσημειώσεως, ὅποτε αἴρεται ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται μιὰ ὑποσημείωση. Βέβαια ἡ ἰδιοτυπία αὐτῆ τοῦ συγγρ. δὲν ἀλλοιώνει τὴ μορφή τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία εἶναι κατὰ τὰ ἄλλα ὑποδειγματικὴ καί ὡς πρὸς τὴ σύνταξη καί ὡς πρὸς τὴν ἐνημέρωση γενικώτερα.

Ἰδιαίτερα θέλομε νὰ τονίσωμε τὴ λεπτότητα μὲ τὴν ὁποία προβαίνει στὶς διάφορες ἐννοιολογικὲς διακρίσεις στὰ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια τοῦ ἀναφέραμε, ὅπου διαγράφεται μὲ σαφήνεια ἡ ὕψη τοῦ φαινομένου καὶ οἱ μετέπειτα ἐξελίξεις του. Πρὶν εἰσέλθῃ στὸ καθαυτὸ θέμα τῶν ζένων ἐπεμβάσεων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, δηλαδὴ τῆς ἐποχῆς, ἐξετάζει τοὺς σκοποὺς γιὰ τοὺς ὁποίους χρησιμοποιοῦνταν τὰ κτήματα αὐτὰ (σ. 491-500). Τὰ ἐθνικὰ κτήματα ἀποτελοῦσαν μιὰ ἐγγύηση, προκειμένου νὰ προβῆ τὸ κράτος σὲ δανεισμὸ καὶ στὴ σύσταση Χρηματιστικῆς ἢ Ἐκδοτικῆς Τραπεζῆς, ἐνῶ συγχρόνως μπορούσε νὰ καλύπτῃ ἐπείγουσες οἰκονομικὲς ἀνάγκες. Ἡ ἐκποίηση ὀρισμένων γαιῶν, κυρίως τῶν λεγομένων «φθαρτῶν», καὶ ἡ παραχώρησή τους πρὸς ἐκμετάλλευση ἢ ἐποικισμὸ, ἀποτελοῦσαν πηγὴ εἰσοδήματος γιὰ τὸ κράτος καί, συγχρόνως, μέσο γιὰ τὴν ἄσκηση μιᾶς στοιχειώδους κοινωνικῆς πολιτικῆς. Τὸ ἂν τὸ νεοσύστατο κράτος μπόρεσε νὰ ἐκμεταλλεῖται ὅλες τὶς δυνατότητες τοῦ παρεῖχε ἢ ὑπαρξῆ τῶν κτημάτων αὐτῶν, εἶναι ἄλλο ζήτημα. Ἐχομε περιπτώσεις κακῆς διαχειρίσεως καὶ ἐξ αἰτίας τῶν ἀνωμάτων συνθηκῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς διαδοχικοῦς γιὰ δὺο κυρίως λόγους: ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ γιὰτὶ οἱ μεγάλες δυνάμεις ἀπέβλεπαν στὴν ἴδρυση μιᾶς ἡμιανεξαρτήτου ἢ ἡμιανεξαρτήτων ἡγεμονιῶν, φόρου ὑποτελῶν στὴν Πύλη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ Πρωτόκολλο τῆς Πετροπόλεως (1826) καὶ τὴν Συνθήκη τοῦ Λονδίνου (1827) (σ. 500-504), ἀπὸ τὴν ἄλλη λόγῳ τῆς θεοκρατικῆς ὕψης τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους, πράγμα ποὺ ἐμπόδιζε τὸν Σουλτάνο νὰ προβῆ σὲ ὀριστικὲς παραχωρήσεις κυριαρχικῶν δικαιωμάτων πάνω στὴ γῆ, ἔστω καὶ ἔναντι ἀνταλλαγμάτων. Γιατὶ, ὡς πρὸς τὴ γῆ, ὁ Σουλτάνος εἶναι τοποτηρητῆς τῶν δικαιωμάτων τοῦ Προφήτη. Θὰ ἔπρεπε, ἴσως, νὰ τονισθῆ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σουλτάνος δὲν εἶχε ἀκόμα προβῆ σ' ἐκείνες τὶς ἐνέργειες, οἱ ὁποῖες ἤρθαν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ θεοκρατικὴ μορφή τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους. Αὐτὸ ἔγινε μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, ὅταν ὁ Σουλτάνος ἔγινε μέλος τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Concert, πράγμα ποὺ εἶχε σοβαρὲς συνέπειες γιὰ ὅλο τὸν ἰσλαμικὸ κόσμον καὶ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς αἰτίες ποὺ ἡ Τουρκία ἔχασε τὴν πρωτοβουλία στὸ ἀνανεωτικὸ κίνημα τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου ὡς φορέας τῆς πνισλαμικῆς ἰδέας. Ἀπώτερο ἀποτέλεσμα τῶν ἐξελίξεων ἐκείνων ἦταν ὁ διαδοχικὸς ἐξευρωπαϊσμὸς τῆς Τουρκίας καὶ ἡ ἴδρυση ἑνὸς λαϊκοῦ ἐθνικοῦ κράτους μὲ ὅλες τὶς γνωστὲς συνέπειες. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τὴν Πύλη γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἡ μόνη ἀρχὴ ποὺ μπορούσε νὰ ἰσχύσῃ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Σουλτάνο ἦταν ἡ de facto ἀναγνώριση τῆς ἀπωλείας τῶν γαιῶν, πράγμα ποὺ, παρ' ὅλες τὶς ἀμφιταλαντεύσεις, ἔγινε, γιὰτὶ, κατὰ τὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος, ἀποζημιώση προβλεπόμενα (ὅπως ἔδειξε ὁ συγγρ., σ. 509 καὶ 511) μόνο γιὰ τὶς ἰδιωτικὲς γαῖες τῶν Τούρκων καὶ γιὰ ὀρισμένες βακουφικὲς γαῖες, ὄχι γιὰ τὶς σουλτανικὲς ἢ τιμαριωτικὲς, τῶν ὁποίων τὴν ψιλὴ κυριότητα εἶχε πάντα ὁ Σουλτάνος.

Τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν πρώτη οὐσιαστικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος πραγματεύεται ὁ συγγρ. στὸ κεφάλαιο «V. Διπλωματικὰ ἐνέργειαι Καποδίστριας» (σ. 504-516) καὶ «VI. Διακύμανσις καὶ στάδια ἀποκρυσταλλώσεως πρὸς τελικὴν λύσιν» (σ. 516-523). Ὁ συγγρ. ἀναφέρει διεξοδικὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Καποδίστρια νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ πρόβλημα τῆς καταβολῆς τοῦ φόρου ὑποτελείας πρὸς τὴν Πύλη, τὸ ζήτημα τῆς ἀποζημιώσεως τῶν τουρκικῶν ἰδιοκτησιῶν καὶ τὸ θέμα τοῦ καθορισμοῦ τῶν ὀρίων τοῦ κράτους. Ὁ Καποδίστριας κατόρθωσε νὰ καταστήσῃ οὐσιαστικὰ ἀνεφάρμοστη τὴ Συνθήκη τοῦ

Λονδίνου τοῦ 1827, ἡ ὁποία προέβλεπε τὴ δημιουργία αὐτονόμου ἡγεμονίας φόρου ὑποτελοῦς στὴν Πύλη. Ἡ καταβολὴ τοῦ φόρου ἔλυνε βέβαια τὸ ζήτημα τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων τοῦ Σουλτάνου, δὲν ἦταν ὅμως δυνατὸ νὰ γίνῃ δεκτὴ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Τελικὰ οἱ μεγάλες δυνάμεις δέχτηκαν ὡς πρὸς τὶς ἀποζημιώσεις διακανονισμό, ὁ ὁποῖος ἀφοροῦσε μόνο τὰ ἰδιωτικὰ κτήματα καὶ ὀρισμένα δικαιώματα ἐπικαρπίας ἀπὸ τὰ Βακούφια Ἰδῆ (τ.ἔ. κοινά, «ἐκ συνηθείας»). «Ὅπως παρατηρεῖ ὁ συγγρ., ὁ ὅλος χειρισμὸς τοῦ ζητήματος ἀπὸ τὸν Καποδίστρια ὑπῆρξε πολὺ ἐπιτυχής, πράγμα φυσικὸ αὐτὸ ἀφοῦ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους διπλωμάτες τῆς Εὐρώπης, ὁ μόνος ἴσως ποὺ μποροῦσε, σὲ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο, νὰ συναγωνισθῇ τὸν Μέττερνιχ (σ. 505). Ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀποζημιώσεων εἶχε ἡ ἀποψη ποὺ διετύπωσε ὁ Καποδίστριας, ὅτι στὴν προκειμένη περίπτωση δὲν ἔπρεπε νὰ τεθῇ τὸ θέμα τῆς ἱκανοποιήσεως τῶν τουρκικῶν ἀπαιτήσεων, ἀλλὰ νὰ ἀποδοθῇ δικαιοσύνη στοὺς Ἕλληνες, γιατί ὑφίστατο κατάχρηση δικαιώματος ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀφοῦ πλεῖστες ἰδιοκτησίες προέρχονταν ἀπὸ δημεύσεις ἐλληνικῶν ἰδιοκτησιῶν. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν διαπραγματεύσεων ἀποκρυσταλλώθηκαν στὸ Α. Πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου, 22 Ἰανουαρίου 1830, ποὺ προέβλεπε τὴν ἀνεξαρτήσια τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὸ πρωτόκολλο αὐτὸ ἡ Πύλη παραιτεῖται πλέον ἀπὸ τὴν καταβολὴ φόρου ὑποτελείας, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐλληνικὸ κράτος ὑπέστη, σὲ ἀντάλλαγμα, μείωση τῆς ἐδαφικῆς του ἐκτάσεως, ὅπως εἶχε καθορισθῆ ἀπὸ τὸ ἐνδιάμεσο Πρωτόκολλο τῆς 22 Μαρτίου 1829, ποὺ συνετάχθη μετὰ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ Καποδίστρια πρὸς τὰ εἴκοσι ὀκτὼ Ἐρωτήματα τῶν μεγάλων δυνάμεων. Ὡς πρὸς τὶς ἀποζημιώσεις, καθορίστηκαν κατὰ τὸν τρόπο ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἀλλὰ ὀρισμένες ἀσάφειες, ποὺ ὑπῆρχαν σὲ μερικὰ ἄρθρα (κυρίως στὰ 5 καὶ 6), προκαλοῦσαν δυσχέρειες στὴν ὅλη ἐφαρμογὴ τοῦ Πρωτοκόλλου. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ τὸ «δαίδαλῶδες καὶ ἰδιόρρυθμον καθεστῶς» τῆς μωαμεθανικῆς νομοθεσίας σχετικὰ μὲ τὰ ἀκίνητα καὶ τὰ βακούφια, καθὼς καὶ οἱ ἀνώμαλες πολιτικὲς συνθῆκες δημιούργησαν δυσχέρειες τὶς ὁποῖες ὁ συγγρ. πραγματεύεται στὸ κεφάλαιο «VII. Μεταγενέστεραι περιπλοκαὶ» (σ. 523-538). Γιὰ νὰ φωτίσῃ τὸ ὅλο πρόβλημα προβαίνει σὲ μιὰ ἐπισκόπηση τοῦ καθεστῶτος τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (σ. 524-532), τὸ ὁποῖο καθεστῶς ἔπρεπε νὰ λάβουν ὑπόψη τους γιὰ τὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἄρθρα τῶν Πρωτοκόλλων καὶ οἱ Μικτὲς Ἐπιτροπὲς (σ. 532-534) καὶ ἡ Νομολογία τῶν ἐλληνικῶν δικαστηρίων (σ. 534-538). Καὶ ἐδῶ ὁ συγγρ. δείχνει γνώση τοῦ ὅλου προβλήματος τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Στὰ «Συμπεράσματά» του (σ. 539-546) ἀναφέρει συνοπτικὰ τὶς διάφορες φάσεις τὶς ὁποῖες διῆλθε τὸ ὅλο ζήτημα καὶ ἐξετάζει τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε κάθε μιὰ «μεγάλῃ δυνάμει» χωριστὰ ὡς πρὸς τὴ διευθέτηση τοῦ ζητήματος σὲ σχέση μὲ τὰ ἴδια τῆς συμφέροντα. Οἱ πίνακες τῶν πηγῶν (σ. 546α-546ε) καὶ πραγμάτων (σ. 546ζ-546ι) συμπληρώνουν τὴ μελέτη αὐτή, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ ἀξιόλογη συμβολὴ ἔχι μόνο στὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου ἀλλὰ καὶ στὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.

S. t. Stachowski, Beiträge zur Geschichte der griechischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen, in: *Folia Orientalia* 13 (1971 [Krakau 1972]), 267-298.

Stanislaus Stachowski, der bekannte polnische Forscher aus dem Gebiet der historischen Lexikographie des Osmanischen, hat unter dem angeführten Titel den Versuch unternommen, neues Material in Bezug auf einzelne griechische Lehnwörter des Osmanischen beizutragen. Seine Ergänzungen zu früheren Arbeiten¹ dieses Forschungsgebiets stammen aus sogenannten Transkriptionstexten, d.h. aus Texten, in denen das Osmanische in lateinischer Umschrift wiedergegeben wird, und zwar aus Transkriptionstexten des 16.-19. Jh., wobei mundartliches Material aus Anatolien und dem Balkan stark berücksichtigt wurde.

Der Wert des Beitrages von Stachowski besteht hauptsächlich in der historisch geprägten Richtung, in der er sich bewegt hat. Durch das Durchkämmen jener Wörterbücher, in denen die osmanischen Wörter in lateinischer Transkription wiedergegeben sind, gewann er nicht nur eine durchwegs gesicherte Aussprache, sondern auch eine gesicherte Zeitangabe ihrer Anwendung. Dieses Durchkämmen hat andererseits gewisse Nachteile. Solange die Geschichte der Entstehung all der von Stachowski benützten Lexika und Grammatiken bzw. die Frage deren Abhängigkeit untereinander nicht geklärt ist, könnten die dadurch gewonnenen Materialien zu unverlässlichen Ergebnissen führen. Um dies zu

1. Die Arbeiten, die sich bisher mit den griechischen Entlehnungen im Osmanischen befassen, lassen sich seit dem recht schwachen Versuch von J. Psichari, *Elements grecs en turc osmanli*, in seinen: *Études de philologie néo-grecque. Recherches sur le developpement historique du grec* (Paris 1892, S. LXIX-LXXXIII) folgendermassen gruppieren: G. Meyer, *Türkische Studien. I. Die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen*, Wien 1893 (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Band CXXVIII); K. Krumbacher, «Zu den griechischen Elementen im Arabischen und Türkischen», in: *BZ* 2, 1893, 299-308; A. A. Papadopoulos, «Τὰ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς δάνεια τῆς Τουρκικῆς», in: *Ἀθηνᾶ* 44, 1932, 3-27; E. Bongas «Τὰ εἰς τὴν τουρκικὴν, περσικὴν καὶ ἀραβικὴν δάνεια τῆς ἑλληνικῆς», in: *Ἀθηνᾶ* 55, 1951, 67-113; A. Tietze, «Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch», in: *Oriens* 8, 1955, 204-257. Besprochen von: M. Mansuroğlu, in: *Orbis* 6, 1957, 222-225 und von A. I. Thavarris, in: *Ἑλληνικά* 16, 1958-59, 325-331; H. und R. Kahane - A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana 1958. In Griechenland wurde dieses monumentale Werk von D. B. Vagiakakos, in: *ΕΕΒΣ* 28, 1958, 537-554 besprochen; H. Eren, *Anadolu ağizlarinda Rumca, Islavca ve Arapca kelimeler*, in: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten* 1960, Ankara 1960 (Türk Dil Kurumu yayınlari. Sayı: 183), S. 295-371, die Behandlung der griechischen Wörter auf S. 298-320; M. Cortelazzo, *Voci nautiche turche di origine italiana e greca in antichi lessici bilingui*, in: *Bolletino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo* 2-3 (1960/61), 165-168. A. Tietze, *Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch*, in: Németh Armağani. Hazırlıyanlar: János Eckmann, Agâh Sirri Levend,

demonstrieren, sei hier das seltene Wort *mavtus* 'Taufen, Taufe' (Stachowski 286) als Beispiel angeführt. Das Wort stellt eine phonetische Variante von *vaftis* ~ *vaftis* 'dass.' (<βάφτιση, nicht aus *βαφτός ~ *βαπτός wie Stachowski annimmt) dar und ist im *Dittionario* (Rom 1641) von Molino belegt: *mavtus* 'battesimo'. Dasselbe Wort findet sich ferner in der *Grammaire turque* (Berlin 1791) des Preindl: *mavtous* 'baptême'. Die Frage danach, ob das Weiterleben des Wortes anderthalb Jahrhunderte nach seiner (bisher) ersten Erwähnung echt oder scheinbar ist, bleibt offen, wenn wir dieses Wort nicht in einem osmanischen Text aus dem 18. Jh. finden.

Einen weiteren Nachteil, den das Durchkämmen von nur Wörterbüchern mit sich bringt, ist die Frage, ob das belegte Wort, egal wie begrenzt, tatsächlich im Osmanischen Verwendung fand. Es mag im Osmanischen so ziemlich ausgefallene griechische Fremdwörter gegeben haben wie *zitiya* 'contributions volontaires fournies par les fidèles au métropolitain lors de ses courses dans l'éparchie' (<gr. ζητεία) oder *parisiya* bzw. *protesi* 'taxe pour le requiem, éventuellement legs fait par les fidèles «pour leur salut éternel»' (<gr. παρρησία bzw. πρόθεση)¹, ob aber der kirchliche Terminus *liturya* 'Messe' (Stachowski 285) im 17. und 18. Jh. im Osmanischen auch wirklich angewendet wurde, scheint m. E. recht fraglich. Dasselbe dürfte wohl ebenfalls für das Wort *patriyah* 'Patriarch' (Stachowski 289) gelten.

Beim Durchlesen der Arbeit Stachowski's findet man ferner etliche Wörter, deren Behandlung Anlass zu einigen Bemerkungen gibt:

Das Wort *anason* 'Anis' (Stachowski 169) stammt m. E. nicht direkt aus dem Griechischen. Es ist vielmehr durch die Vermittlung des Arabischen ins Osmanische eingedrungen; dasselbe gilt für die Wörter: *arganon* (ebda 270), *kilit* (282), *kimnun* (283), *maliholiya* (285) und *muziki* (287). Stachowski wurde in diesem Punkt durch die unvorsichtige bzw. unkritische Benützung der oben angeführten Arbeit von Bongas irreführt.

Bei der Behandlung des Namens *Anatoli* 'Kleinasien, Anatolien' (Stachowski 270) fehlt der Verweis auf das gründliche Buch von D. J. Georgacas, *The Names of the Asia Minor Peninsula and a Register of surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames*, Heidelberg 1971 [Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge. Beiheft 8], S. 47f. Dasselbe gilt auch für das Wort *Urum* 'Grieche (in der Türkei)' (Stachowski 291f.); vgl. D. J. Georgacas, *a.a.O.*, S. 76ff.

Unter dem Lemma *avlak* führt Stachowski (270f.) eine ganze Sippe von Wörtern auf, die angeblich vom griechischen ἀλάκι herrühren sollen, die aber bei genauer Betrachtung in vier etymologisch voneinander unabhängige Wörtergruppen zerfallen:

Mecdut Mansuroğlu, Ankara 1962 (Türk Dil Kurumu yayınlari. Sayı: 191)S. 373-388. Besprochen von A. I. Thavoris, in: *Ελληνικά* 19, 1966, 444-446.

1. J. Kabrda, *Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire ottoman (d'après les documents turcs)*, Brno 1969 (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica 135), S. 68f., 80-84 und 150f.

- a) *avlak*, *evlek* (<gr. ἀβάκι) mit der Grundbedeutung 'Ackerfurche'.
 b) *avla*, *avlağ*, *avlaği*, *avlak*, *avlavu* mit der Grundbedeutung 'Jagdrevier'. Alle diese Wörter sind Derivate des Verbstammes *avla*- 'jagen', das selber ein denominales Verb von *av* 'Jagd' darstellt.
 c) *oluk*, *uluk* mit der Grundbedeutung 'Dachrinne'. Das Wort ist ebenfalls türkisch; vgl. Sir G. Clauson, *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford 1972, S. 136f.
 d) *oluk* mit der Grundbedeutung 'Oberschenkelbein'. Dieses Wort ist auch türkischen Ursprungs; vgl. M. Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki 1969 [Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1], S. 510.

Zum Wort *fesleken* 'Basilienkraut' (Stachowski 273f.) ist hinzuzufügen, dass seine mit *p*- anlautende Form (*pestigen*) bereits im 16. Jh. belegt ist (TTS 4, 641); vgl. noch das balkantatarische *pesil'g'en* (M. Mollova, in: Acta Orientalia 32,200).

Auf S. 276 seiner Arbeit führt Stachowski das Wort *ihlamur* 'Linde' und seine mundartlichen Varianten an. Zu letzteren können die Belege *oflamur* aus einem Gesetzbuch des Sandschaks Vidin aus dem Jahre 1542 (*Turski izvori za istorijata na pravoto v bulgarskite zemi*, Bd. 1, Sofia 1961, S. 261, Zeile 9 von unten des Faksimiles) und *uslanbur* aus Fintinã Mãre, Rumänien (E. Tryjarski, in: Acta Orientalia 32, 276) hinzugefügt werden.

Das ungeahnte Alter des Stadtnamens *Istanbul* u.ä. (Stachowski 278) ist von H. Berberian in seinem Aufsatz *Stanbol (Istanbul) kelimesinin etimolojisine dair bir deneme*, in: Tarih Dergisi Bd. 6, Heft 9, Istanbul 1954, S. 187-192 gründlich dargelegt worden. Der Name Konstantinopels ist in armenischen Texten des 10. bzw. des 11. Jh. in der Form *İstanbul* ~ *Istanpol* belegt.

Die Formen *pentafilyon* und *pentafilyun* 'Fünffingerkraut' (Stachowski 289) gehen eventuell auf eine arabische Vermittlung (s.o.) zurück. Das Wort *päntafil* 'das Fünfblatt (Potentilla reptans)' (Radloff 4, 1222) dagegen könnte als eine direkte Entlehnung von *πενταφύλλι auftreten.

Zum Wort *somun* 'Brot' (Stachowski 290) wäre zu bemerken, dass es sich überraschenderweise in der Form *somı* 'dass'. in der aserbeidschaniischen Mundart von Dmanisi (Georg. SSR) belegen lässt; vgl. V. T. Džangidze, *Dmanisskij govor kazachskogo dialekta azerbajdžanskogo jazyka*, Baku 1965, S. 103.

Dass, letztlich, das Rectum *yonos* in der syntaktischen Konstruktion *yonos balıği* 'Meerschwein, Delphin' (Stachowski 292) mit gr. ἰώνιος 'ionisch, griechisch' in Verbindung gebracht werden kann, halte ich für etwas gewagt. Ob die biblische Gestalt des Jonas (ar. *Yūnus*) bei der Benennung des Tieres in Anknüpfung an die bekannte, seinen Namen tragende Legende eine Rolle gespielt hat, vermag ich allerdings nicht zu entscheiden.

Sieht man von den hier angeführten Ergänzungen und Einwänden ab, stellt die Arbeit Stachowski's im Gebiet der gegenseitigen Beeinflussungen des Griechischen und des Osmanischen, insbesondere im Gebiet der historischen Lexikographie des Osmanischen einen erfreulichen Bei-

trag dar. Gerade jetzt, d.h., in einer Zeit, in der durch die Türkische Sprachgesellschaft (Türk Dil Kurumu) in Ankara das «Historische Wörterbuch des Osmanischen» vorbereitet wird¹, kann man auf den Wert solcher Arbeiten nicht genug hinweisen. Es bleibt noch zu wünschen, dass Stachowski seine lexikographischen Forschungen auch in diesem speziellen Bereich, dem Bereich der griechisch-osmanischen sprachlichen Beziehungen ausdehnt und erfolgreich weiterführt.

DIMITRI THEODORIDIS

K. Μη ν ᾶ, Τὰ ιδιώματα τῆς Καρπάθου, Ἀθήνα 1970, σσ. 181. (Διδακτορική διατριβή ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).

Ἡ ἐργασία περιλαμβάνει μετὰ ἀπὸ πρόλογο, βιβλιογραφία καὶ εἰσαγωγή τὰ ἐξῆς κύρια μέρη: φωνητική, τυπικό, ἐτυμολογικό, συντακτικό. Ἀκολουθοῦν ιδιωματικά κείμενα καὶ λεξιλόγιο. Τὴν ἐργασία πλαισιώνουν πίνακες τοπωνυμίων καὶ λέξεων καὶ ἕνας χάρτης.

Αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἔλλειψη μιᾶς ἔστω καὶ σύντομης περιγραφῆς τοῦ φωνητικού συστήματος τοῦ ιδιώματος, πού θὰ μπορούσε νὰ δοθῆ καὶ μὲ μορφή ἐνὸς πίνακα τῶν φθόγγων τοῦ ιδιώματος. Πολὺ χρήσιμο εἶναι τὸ λεξιλόγιο (σ. 115-154), πὸν περιέχει μόνον τὶς ιδιωματικὰς λέξεις τοῦ νησιῦ μὲ τὴν ἐρμηνεία τους. Δυστυχῶς στὸ λεξιλόγιο αὐτὸ λείπουν οἱ ἐτυμολογίαι τῶν λέξεων, τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς στὶς διάφορες σελίδες τῆς ἐργασίας ὁδηγούμενος ἀπὸ τὸν πίνακα λέξεων (σ. 156-174). Ἐνῶ ὁ συγγρ. σὲ πολλοὺς χώρους τῆς ἐργασίας πραγματεύεται τὴν προέλευση τῶν λέξεων τοῦ ιδιώματος ἀπὸ λέξεις ἰταλικές, τουρκικές, γαλλικὲς κτλ., δὲν ὑπάρχει στὸ τέλος τοῦ ἔργου ἕνας πίνακας τῶν λέξεων αὐτῶν κατὰ γλώσσας, πράγμα ἀπαραίτητο, νομίζουμε, σὲ μελέτες τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Ἐπίσης στὸν μοναδικὸ πίνακα τῶν ἑλληνικῶν λέξεων καταγράφονται μόνον οἱ σύγχρονες λέξεις τοῦ ιδιώματος καὶ δὲν ἔχει ληφθῆ καμιά φροντίδα γιὰ τὴν καταχώρηση καὶ τῶν ἀρχαιότερων ἑλληνικῶν τύπων ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται οἱ λέξεις τοῦ ιδιώματος, καθὼς καὶ τῶν ἐνδιάμεσων, ὑπαρκτῶν ἢ ὑποθετικῶν, τύπων πὸν μεσολαβοῦν ὡς τὸν τελικὸν τύπον μιᾶς λέξης. Ἐνδιάμεσοι τύποι, ὑπαρκτοὶ καὶ ὑποθετικοί, κατὰ κανόνα δὲν διακρίνονται σὲ τρόπο ὥστε ὁ ἀναγνώστης, ἂν δὲν ἔχη προσωπικὴ γνώση τοῦ πράγματος, νὰ μὴ μπορῆ νὰ ἀντιληφθῆ ποῖος τύπος εἶναι πραγματικός καὶ ποῖος ὑποθετικός, στή σ. π.χ. 39: *κόρουμβος* > *κορούμβριον* > *κοροῦμβρι* > *κοροῦμβλι* (γρ. **κορούμβριον*, **κοροῦμβρι*).

Ἀκολουθοῦν οἱ εἰδικὲς παρατηρήσεις στὶς διάφορες σελίδες τῆς ἐργασίας. Οἱ παρατηρήσεις γιὰ τὶς τουρκικὲς λέξεις τῆς ἐργασίας ἔχουν συγκεντρωθῆ στὸ τέλος (σ. 161 κέ.).

σ. 28: Παρατονισμοί. Στὴν ὑποδιαίρεση «ἀναβιβασμὸς τοῦ τόνου» ὑπάρχουν περιπτώσεις πὸν μποροῦν εὐκόλα νὰ ἐρμηνευθοῦν: *ἰδρῶς* > *ἴδρος* κατὰ τὸ

1. Vgl. A. S. Levend, «Türkiye Türkçesinin tarihsel sözlüğü», in: *Türk Dili* 24, 1971, 97-101.

ἴδρωσα, κρημνός > κρέμμος κατὰ τὸ κρέμομαι, Κανόνας > Κάνονας κατὰ τὸ Νομοκάνονας.

σ. 29-30: Ἀνάπτυξη προθετικοῦ φωνήεντος: β) τοῦ ο: γρήγορα > ὀργή-γορα, οὔζι > οὔτζι, γ) τοῦ ε: γρήγορα > ἐργήγορα. Θὰ ἔπρεπε νὰ δηλώσῃ τὴ μεγάλη του ἐπιφύλαξη ὁ συγγρ., ἀφοῦ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ τύποι ἐργήγορα, ὀργήγορα προῆλθαν ἀπὸ τὸ μεταγ. ἐργήγορος καὶ ὁ τύπος οὔτζι ἀπὸ τὸ μεσν. οὔτζιον < ἀρχ. οὔζα.

σ. 32: Τροπὴ ἀρχικοῦ φωνήεντος: β) τοῦ ο. ο > α: ὀμάδα > ἀμάδα > ἀμά, ὀμίχλη > ὀμούχλα > ἀμούχλα, ὀμώνω > ἀμώνω, ὀρχοῦμαι > ἀρχοῦμαι, ὀρμίδιον > ἀρμίδιον > ἀρμί, ὀρίγανον > ἀράνας, ὀκταπόδι > ἀχταπόδι. Τὸ παράδειγμα ὀμάδα > ἀμά εἶναι προῖον ἀφομοίωσης καὶ ἡ θέση του εἶναι στὴ σ. 37 (Ἰ. Ἀφομοίωση, 1. Πρὸς τὸ α. ο + α > α + α). Ἡ ἐξέλιξη ο > α στα λοιπὰ παραδείγματα θὰ ἔπρεπε νὰ δικαιολογηθῇ, ὅπως γίνεται σὲ ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις, γειτνίαση πρὸς τὸ μ (ἀμούχλα), γειτνίαση πρὸς τὸ ρ (ἀρχοῦμαι, ἀρμί, ἀράνας), συμπροφορὰ (ἀμώνω, ἀχταπόδι).

σ. 32: Τροπὴ ἀρχικοῦ φωνήεντος, γ) τοῦ ε. ε > α: «Ἡ τροπὴ αὕτη παρατηρεῖται συχνὰ κοντὰ στὸ ρ: ἐρμηνεύω > ἀρμηνεύω, ἐρπετό > ἀρπετό, ἐρώτηση > ἀρώτηση, ἐρωτῶ > ἀρωτῶ ἢ σὲ ἐνρινα ἐντερον > ἀνδέρρι, ἀλλὰ καὶ κοντὰ σὲ ἄλλα σύμφωνα... ἐποχή > ἀποχή ... ἐγγελευς-ἐγγέλιον > ἀχέλλι». Χωρὶς νὰ ἀμφισβητοῦμε ἕναν κάποιο ρόλο ποὺ ἐπαιξε τὸ γειτονικὸ ρ ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παραδείγματα αὐτὰ μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν στὴ συμπροφορὰ: τὰ ἐρμηνεύω > ταρμηνεύω > τ' ἀρμηνεύω κτλ. Ἡ περιπτώση ἐποχή > ἀποχή ἐρμηνεύεται μὲ ἀντικατάσταση τῆς πρόθεσης ἐπὶ ἀπὸ τὴν ἀπό, ποὺ εἶναι ἡ κατεξοχὴν λαϊκὴ πρόθεση, πρβ. καὶ ὑπομονή > ἀπομονή, ὑποκρέβατος > ἀποκρέατος (σ. 33: Τροπὴ ἀρχικοῦ φωνήεντος, δ) τοῦ ι. ι > α).

σ. 33: Τροπὴ ἀτόνου φωνήεντος, α) τοῦ α. α > ο: «(Ἀγία) Βαοβάρα > (Ἄα) Βορβάρα ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ ρ, Ianarius (λατ.) > λονάρι, λαναριζω > λωναριζω μὲ πιθανὴ παρετυμολογία πρὸς τὸ ἄλωνα, τσαλαπετεινός > τσαλλοπετεινός μὲ παρετυμολογία ἴσως πρὸς τὰ (ἄ)τσαλλοπατιῶ, (ἄ)τσαλλοτρῶω (< *ἀτασθαλοπατιῶ, *ἀτασθαλοτρῶω)». Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ καταφύγουμε στὴν παρετυμολογικὴ ἐπίδραση λέξεων ποὺ λίγο σχετίζονται μὲ τὰ παραδείγματα οὔτε καὶ νὰ ὀρθογραφίσουμε λωνάρι ἀντὶ λονάρι σύμφωνα μὲ τὴν ὑποθετικὴν παρετυμολογία. Πρόκειται γιὰ μιὰ γνωστὴ φωνητικὴ ἐξέλιξη α > ο μὲ ἐπίδραση γειτονικῶν χειλικῶν συμφῶνων ἢ ὑγρῶν (ἐδῶ τοῦ λ), βλ. X. Π. Συμεωνίδη, Χείλωσι κτλ., Βυζαντινὰ 4, 239 κέ.

σ. 34: Τροπὴ ἀτόνου φωνήεντος, β) τοῦ ο. ο > ου: ἀμολγεὺς-ἀμολγεῖος > ἀμουργεῖος, βολάδα > βολὰ > (β)ουλά, δοκάρι > (β)ουκάρι, βοόγλωσσο > βουόγλωτσο μὲ παρετυμολογία πρὸς τὸ βουός (< βωβός), γομάρι < (γ)ουμάρι, compasso (ιταλ.) > κουμπάσο, λαβίον > λουβι > λουτ, λωβός > λουός, bolletta (ιταλ.) > μβουλλέττα, προόλυνθος > *μβουολυθία (*μβουολυθία > μβουουλυθία στὴ Β) μβουουλυθία > μβουουλυθία > μβουουλυθία, μουρέ > μουρέ, ποκάρι > πουκάρι, sofa (τουρκ.) > σουφάς, σπογγάτο > σφογγάτο > σφουγγάτο, τομάρι > τουμάρι, çoban (τουρκ.) > τσοπάνης > τσουπάνης, fontana (ιταλ.) > φουνδάννα, φαλμωδία > φαρμουϊά, κομάω > κομούω > κουμώνω, λωπάζω > λουπάζω, αίμωδιῶ-αίμωδιάζω > μουθγιιάτζω καὶ μουθγιάντζω, montare (ιταλ.) > μουνδάρο, βοηθῶ > βοθῶ > ουθῶ, soprano (ιταλ.) > σοφράνο > σουφράνο. Πρόκειται βασικὰ γιὰ περιπτώσεις, ὅπου ἡ ἐναλλαγὴ ο~υ ὀφείλεται κατὰ μέγιστο μέρος στὴ γειτνίαση μὲ χειλικὰ σύμφωνα. Βλ. X. Π. Συμεωνίδη, Χείλωσι

κτλ., *Βυζαντινά* 4, 239 κέ. (ιδίως σ. 240, 245, 248). Για τὸ παράδειγμα *bolletta* > *μουλλέττα* ἄς σημειωθῆ ὅτι ἤδη ὑπάρχει ἰταλ. τύπος *bulletta*.

σ. 34-35: Τροπὴ ἀτόνου φωνήεντος, δ) τοῦ ε. ε > ο: *περπατηξιά* > *πορπατηξιά*, *περιπατῶ* > *περπατῶ* > *πορπατῶ*, *ρεβίθι* > *ροῖθι*. ε > ου: *μελανός* > *μελινός* > *μουλινός*, *στρεφογυρίζω* > *στρουφουρίζω*. Στὴν πρώτη ομάδα ἔχουμε χειλωτική ἐξέλιξη ε > ο με πιθανὴ συνεπίδραση τοῦ ρ, στὴ δεύτερη πάλιν χείλωση σὲ μιὰ πιὸ προχωρημένη φάση, ε > υ.

σ. 35: Τροπὴ ἀτόνου φωνήεντος, ε) τοῦ ι. ι(ι) > ου. «Τὸ υ σὲ πολλές λέξεις προφέρεται ου. Στις λέξεις αὐτές δὲν πρόκειται τόσο γιὰ τροπή, ὅσο γιὰ διατήρηση τῆς ἀρχαίας προφορᾶς τοῦ υ. Τὸ ἴδιο θὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὰ *προύκα-προύκα-κίτζω* < *προίκα-προικίζω*, στὰ ὁποῖα ἐπίσης τὸ οι διατήρησε τὴν ἀρχαία του προφορᾶ. Ἡ προφορὰ τῶν ἄλλων ι(ι) εἶναι περιορισμένη καὶ πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ ἀναλογικὰ πρὸς ἄλλες λέξεις ἢ πρὸς τὴν τροπὴ τοῦ υ, ὅταν πιά καὶ τὸ υ ἀρχισε νὰ προφέρεται ὡς ι(ι). Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι τὸ ἀρχ. υ διατήρησε τὴν ἀρχαία του προφορὰ σὲ ὀρισμένους νεοελληνικοὺς τύπους καὶ λέξεις, ἔχουμε ὅμως τὴν ἐντύπωση ὅτι γίνεται κατάχρηση τῆς πιθανῆς αὐτῆς, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, σχέσης ἀνάμεσα στὸ ἀρχ. υ καὶ τὸ νεοελλ. ου, ὅταν κάθε νεοελληνικὸ υ σὲ συλλαβὴ πού εἶχε ἀρχαῖο υ, ἐρμηνεύεται ὡς διατήρηση τῆς ἀρχαίας προφορᾶς τοῦ υ. Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ἐφαρμόζεται μονολιθικὰ ἢ παρατήρηση τῶν Χατζιδάκι καὶ Thumb ὅτι στὰ σημερινὰ ἰδιώματα τῶν Μεγάρων καὶ τῆς Αἴγινας, στὰ παλιὰ Ἀθηναῖκα κτλ. διατηρεῖται πολλές φορές τὸ ἀρχ. υ ὡς ἡ ἢ υ. Ὁ συγγρ. παραθέτει τρεῖς κατηγορίες παραδειγμάτων μετὰ τὴν τροπὴ ι > υ (υ > ου, η > ου, ι > ου). Γιὰ ὅλα τὰ παραδείγματα τῆς πρώτης κατηγορίας (υ > ου) ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μποροῦμε λ.χ. νὰ ἐπικαλεστοῦμε ἄλλους λόγους: γειτνίαση μετὰ ρ (*ἄγκυρα* > *ἄγκουρα*, *βουχιατὸς* > *βουχιατός*, *βουχῶμαι* > *βουχῶμαι*, *κουφός* > *κρουφός*, *βουά* > *μῆρουά*, *γουργάθιον* > *γουργούθι* > *ουρσοῦθι*, *χρυσασία* > *χρουσαφία*, *χρυσός* > *χρουσός*, *Χρυσούλα* > *Χρουσοῦλα*, *χρυσοχόος* > *χρουσοφός*), γειτνίαση μετὰ χειλικὰ (*Μυχοῖ* > *Μουχοῖ*, *φυσκίον* > *φουσκί*), ἀφομοίωση (*συσσημιάζω* > **συσσουμιάζω* > *σουσουμιάτζω*). Μένει τὸ παράδειγμα *κυλλοχέρης* > *κουλλοχέρης*, στὴν περίπτωση τοῦ ὁποῖου θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἀρχαίας προφορᾶς. Καὶ τὰ τρία παραδείγματα τῆς δευτέρας κατηγορίας (η > ου: *φήμη* > *φούμα*, *φημίζω* > *φουμίτζω*, *φημιστὸς* > *φουμιστὸς*) ἐρμηνεύονται ὡς χείλωση, ἐνῶ ἡ τροπὴ ι > υ στὴν τρίτη κατηγορία ἐξηγεῖται στὴν περίπτωση τοῦ *κρικέλλιον* > *κρουτσέλλι* λόγω τοῦ ρ, στὴν περίπτωση τοῦ *misafir* > *μουσαφίρης* (ἤδη στὴν Τουρκικὴ *musafir*) λόγω τοῦ μ. Γενικὰ τὸ θέμα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὸ ἀρχ. υ καὶ τὸ νεοελλην. υ πρέπει νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν προκατάληψη τῆς ἀπαράβατης ἀναγωγῆς τῶν νεώτερων υ σὲ ἀρχ. υ καὶ νὰ ἐξετασθῆ πάνω σὲ νέες βάσεις, πράγμα πού θὰ ἐπιτρέψῃ τὴ συναγωγὴ νέων πολύτιμων συμπερασμάτων σχετικὰ μετὰ τὸ ζήτημα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν θέλαμε μετὰ τὴ σειρά μας νὰ θεωρηθῶμε μονολιθικοὶ ὑποστηρίζοντας τὴν ἄποψη ὅτι ἡ θεωρία τῆς γειτνίασης λύνει ὅλα τὰ προβλήματα. Εἰδικὰ ὅμως στὸ θέμα τῆς προφορᾶς τοῦ ἀρχ. υ θέλουμε νὰ τονίσουμε ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τρόποι ἀντιμετώπισης. Στὸ θέμα αὐτὸ ἐλπίζουμε νὰ ἐπανέλθουμε μετὰ εἰδικὴ μελέτη προσεχῶς.

σ. 36: Τροπὴ τονισμένου φωνήεντος, β) τοῦ ο. ο > ου: *κροσίον* > *κρούσι*, *μακαρόνια* > *μακαρούνια* > *μακαρούνα*, *δύρωμα* > *οὔρωμα*, *παρώτιον* > *παρούτι*, *Ρῶσος* > *Ροῦσος*, *σκώληκας* > *σκούλονκας*. Σὲ ὅλα τὰ παραδείγματα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τελευταῖο ἡ μεταβολὴ ο > υ ὀφείλεται κατὰ μέγιστο μέρος στὴ γειτνίαση τοῦ ρ.

σ. 36: Τροπή τονισμένου φωνήεντος, γ) τοῦ ου. ου > ο: αβούτυρος > (β)ώ-
τυρος, ἄν δὲν ἔχη διατηρηθῆ ὁ δωρικός τύπος βώτυρος, βούπλευρον > βόπλευρο
> μόπλευρο, punta (ιταλ.) > πούντα > πόντα. Καί στὰ τρία παραδείγματα ὁ
φθόγγος υ γεινιάζει με χειλικὰ σύμφωνα, πράγμα πού ἐπιτρέπει τήν ἐναλλαγή
υ ~ ο.

σ. 36: Τροπή τονισμένου φωνήεντος, δ) τοῦ ε: πετρέλαιο > πετρούλαιο,
πέμα > πόμα. Στό πρῶτο παράδειγμα ἔχουμε ἐπίδραση τῶν σύνθετων πετρο-,
στό δεύτερο χείλωση.

σ. 36: Τροπή τονισμένου φωνήεντος, ε) τοῦ ι. υ > ου: γύπας > γούπιας,
ἐσὺ > ἐσοῦ, τιθύμαλλος > θούμαλλες, θρύμβη > θρούμβα, κολύμμι > κολούμμι,
κορούπη > κορούππι καί Κουρούππι (τοπων.), κρύσταλλο > κρούσταλλο, κό-
ρυμβα > κορούμβοι > κορούμβλι καί σκουλούμβοι, κρύβω > κρούβγω, τύ-
πανον > τούμβανο, φρύγανον > φρούανο, φρούδι > φρούι, ψῷ > ψοῦ. Καί ἐδῶ,
ὅπως καί στήν περίπτωση τοῦ ἄτονου υ (σ. 35), ἡ ἐξέλιξη ι > υ μπορεῖ νά ἐξη-
γηθῆ ὡς συνέπεια τῆς γεινιάσεως με χειλικὰ σύμφωνα γιά τὰ περισσότερα πα-
ραδείγματα καί τῆς γεινιάσεως με τὸ ρ γιά τὰ λοιπά. Μόνον σ' ἓνα παράδειγμα,
τήν ἄντων. ἐσοῦ, ἴσως διατηρήθηκε ἡ προφορά τῆς ἀρχ. δωρ. ἄντωνυμίας τυ,
λακων. τούνη. Ἡ ἐξέλιξη ι > ου στήν ἀμέσως ἐπόμενη ὁμάδα (ὀμίχλη > ἄμου-
χλα) εἶναι ἐπίσης προῖον χείλωσης.

σ. 38: Ἀφομοίωση. 1. Πρὸς τὸ α. α + ι > α + α. Τὸ παράδειγμα μα-
νοῦάλι > μαναέλλι δὲν ἀνήκει στήν κατηγορία αὐτή.

σ. 38: Ἀφομοίωση. 2. Πρὸς τὸ ο. ι + ο > ο + ο: scioppo (ιταλ.) > σο-
ρόπι. Ἐπειδὴ τὸ ἴδιωμα ἀποδίδει πιστότατα τὰ διπλὰ σύμφωνα τῆς Ἰταλικῆς
καί τῆς Τουρκικῆς, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά καταφύγουμε στήν παραγωγή
ἀπὸ τὸ γαλλ. sirop.

σ. 39: Ἀφομοίωση πρὸς τὸ ε. ε + ι > ε + ε: αἴσθημα > αἴστημα, ἀναί-
σθητος > ἀναίστετος, Gilet (γαλλ.) > gilets > γιλέκο > γελέκο -έκι, Ἑλλη-
νικά > Ἑλληνικά, περίγυρο > πέρογυρο > πέρογερο, πενιχρός > περιχρός > περεχρός.
Ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ παραδείγματα αἴστημα, ἀναίστετος, Ἑλληνικά
πρέπει νά συνδεθοῦν με τὰ (σ. 35-36, Τροπή ἄτονου φωνήεντος, ε) τοῦ ι. ι > ε)
ἀπόστημα > ἀπόστημα, Κομνηρός > Κομνηρός, μηχανή > μεχανή, μηχανικός >
μεχανικός καί νά ἐξετασθῆ ποιά ἀπὸ τὰ παραδείγματα αὐτὰ δὲν ἔχουν λόγια ἢ
νεώτερη προέλευση καί συνεπῶς ἂν καί κατὰ πόσο ἔχουμε διατήρηση τῆς προ-
φορᾶς τοῦ ἀρχ. η ὡς ε καί ποιά σχέση μπορεῖ νά ἔχη τὸ φαινόμενο με τὴν ἀνά-
λογη ἐμφάνιση τῶν μικρασιατικῶν ἰδιωμάτων, στὰ ὁποῖα συχνὰ διατηρήθηκε
ἡ ἀρχαία προφορά τοῦ η. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα περιπλέκει ἤδη περισσότερο ἡ πα-
ρατήρηση ὅτι ε ἐμφανίζει τὸ ἴδιωμα στὴ θέση τοῦ η καί σὲ λέξεις πού καθιερώ-
θηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια (τελεγράφημα, τελέγραφος, τηλεφωνῶ κλπ., σ. 39:
ι + ε > ε + ε). Στὴν ἴδια κατηγορία τῆς σ. 35-36 πρέπει νά ὑπαχθοῦν πιθα-
νότατα καί τὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα περίγυρο > πέρογερο καί πενιχρός >
περεχρός (τροπή ι > ε κοντὰ στοῦ ρ.). Τὸ νεοελλ. γελέκο-γιλέκο ἔχει τουρκικὴ
προέλευση: τουρκ. yelek > νεοελλ. γελέκο καί κατόπιν γιλέκο (βλ. καί σ. 162,
παρατήρηση στὴ σ. 39, σειρὰ 20-21).

σ. 48: Ἀνάπτυξη, β) τοῦ ου: γιάγμα (περσοτουρκ.) - γιαγμίζω > γιαγου-
μίζω > γιαουμίτζω. Ἡ λ. γιάγμα εἶναι τὸ νεοελλ. διάγωμα καί τὸ γιαουμίτζω
τὸ διαγομίζω. Τὸ τουρκ. yağma προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἑλληνική (βλ. τὴν ὑπὸ
ἐκτύπωση μελέτη μας Griechische Lehnwörter im Türkischen, ἀρ. 46).

σ. 48: Ἀνάπτυξη, ε) τοῦ ι: γύπας > γούπιας. maşa (τουρκ.) > μασιά, πα-

σας > πασιάς. Στὸ γούπιας ἔχουμε μετάθεση τῆς οὐρανικῆς προφορᾶς τῆς πρώτης συλλαβῆς στὴ δευτέρα (*γιούπιας > γούπιας). Στὸ μασιά ἢ ἐμφάνιση τοῦ *ι* εἶναι πολὺ φυσιολογικὴ καὶ ἀποτελεῖ κανονικὴ ἀντίδραση τοῦ ιδιώματος γιὰ πιστότερη ἀπόδοση τοῦ οὐρανικοῦ φθόγγου *š*, πού λείπει ἀπὸ τὸν πίνακα συμφώνων τοῦ ιδιώματος. Ἔτσι καὶ τὸ ἐπόμενο παραδείγμα, πασιάς, πρέπει νὰ συνδεθῆ ἄμεσα μὲ τὸ τουρκ. *paşa* (καὶ ὄχι τὸ νεοελλ. πασιάς).

σ. 56. Προφορὰ τοῦ *κ*, *γγ* καὶ *χ* πρὶν ἀπὸ *ε* καὶ *ι*, *α*) τοῦ *κ*: *σχέδιο* > *σκέδιο* > *δέδιο*, *σχοιῖ* > *σκοιῖ* > *δοιῖ*, *σχίζω* > *σκιζω* > *δίτζω*. Γιατί ἡ μεσολάβηση τοῦ *σκ* γιὰ τὴν ἐξέλιξη *σχ* > *š*, τῆ στιγμῆ μάλιστα πού σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τοῦ νησιοῦ ἔχουμε τὴν ἐξέλιξη *χ* > *š* (σ. 57: *šeri*, *šoiras*, *šeilh*); Ὁ τύπος δηλ. *σκέδιο* δὲν εἶναι ἢ γέφυρα γιὰ τὴν ἐξέλιξη *σχέδιο* > *δέδιο*, ἀλλὰ μιὰ δεύτερη δυνατότητα: *σχέδιο* > *δέδιο* καὶ *σκέδιο* (ὅπως σωστὰ σημειώνει ὁ συγγρ. στὴν κορυφὴ τῆς σ. 57).

σ. 57: Ἀπόδοση τῶν τουρκικῶν καὶ ἰταλικῶν φθόγγων *b*, *d*, *g*. Γιὰ τὴ σχέση εἰδικὰ τῶν μέσων *b*, *d*, *g* τῆς Τουρκικῆς μὲ τὰ ἀντίστοιχα φιλά *p*, *t*, *k* ἀφιερῶσαμε πολλὲς σελίδες στὴ μελέτη μας «Lautlehre der türkischen Lehnwörter im neugriechischen Dialekt des Pontos», *Ἀρχεῖον Πόντου* 31 (1971-72), 126-134, καὶ συνεπῶς περιττεύει νὰ γίνῃ ἐδῶ εἰδικὸς λόγος.

σ. 60: β) *δ* + *ι* > *ζ*: *διάνκλον* > *ντζάγκουλλο*. Ἡ *λ* δηλώνει τὸ προγούλι καὶ νομίζω ὅτι τὸ *α'* συνθ. εἶναι τὸ τουρκ. *çenge*. Γιὰ τὴν ἀπόδοση μὲ *α* τοῦ πολὺ ἀνοικτοῦ τουρκικοῦ *e* πβ. *çenge* > ποντ. *τῶγκά*, *çengel* > ποντ. *τῶγκάλιν* κτλ.

σ. 64: Τροπὴ τοῦ *γ* καὶ *δ* σὲ *g* καὶ *d* κοντὰ στὰ μέσα καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ *ρ*. Θὰ ἔπρεπε μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη νὰ γίνῃ ἢ χρῆση τοῦ ὄρου «τροπή», γιατί εἶναι πολὺ πιθανὸν σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού παρατίθενται νὰ ἔχῃ διατηρηθῆ ἢ ἀρχαία προφορὰ τῶν *γ* καὶ *δ* ὡς *g* καὶ *d*.

σ. 75: Ἀνομοίωση συμφώνων, β) ἀποβολὴ συμφώνων: *πόποτε* > *πούποτε* > **πούπετε* > *πούετε*, *πούετα* (μεσν.) > *πούετα*. Ἐφόσον οἱ τύποι *πούετα*, *πούετε* σημαίνουν «κάπου, πουθενά», τότε ἢ ἀρχ. *λ*. δὲν εἶναι τὸ χρονικὸ ἐπίρρ. *πούποτε*, ἀλλὰ τὸ τοπικὸ ἐρωτημ. *πού ποτε*.

σ. 78-79: Παρετυμολογία. Πολλὲς ἀπὸ τὶς παρετυμολογικὲς συσχετίσεις λέξεων πού πιστεύει ὁ *σ*. ὅτι ἔγιναν ἀπὸ τὸν λαὸ εἶναι ἀναπόδεικτες ἢ πολὺ τολμηρές: *εἰσιτήριο* > *εἰσωτήριο* πρὸς τὸ *σωτηρία*, *Κάμιρος Σκάλα* > *Κάμιнос Σκάλα* πρὸς τὸ *καμίρι*, *ἀλληλογραφία* > *ληνογραφία* πρὸς τὸ *λινό*, *Ianarius* > *λωνάρι* πρὸς τὸ *ἄλωνα*, *maskarahk* (τουρκ.) > *μοσκαραλίμι* πρὸς τὸ *μόσκος*, *παρουσία* - *παρουσιάζομαι* > *παρησία* - *παρησιάζομαι* πρὸς τὸ *παρησία* - *παρησιάζομαι*, *σύντεκνος* > *σύνδεχνος* πρὸς τὸ *τέγνη*, *σπογγάρι* > *σφονγγάρι* πρὸς τὸ *σφίνγγω*, *φανάρι* > *φωνάρι* πρὸς τὸ *φῶς*. Ἐφόσον οἱ περισσώτερες ἀπὸ τὶς παραπάνω περιπτώσεις ἐξηγοῦνται φωνητικά, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ δεχτοῦμε ὅτι μεσολάβησε ἢ παρετυμολογία εἴτε πρὸς λαϊκὲς εἴτε πολὺ περισσώτερο πρὸς λόγιες λέξεις (τὰ *παρησία* - *παρησιάζομαι* εἶναι ἄγνωστα στὸν λαὸ καὶ ἐπομένως δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ παίξουν τὸν ρόλο πού τοὺς ἀποδίδεται στὴν ἐμφάνιση τῶν *παρισία* - *παρισιάζομαι*).

σ. 101: -*έα*: *ἀμνγαλέα*, *ἀπιέα* κτλ. Γιατί ἡ παραπομπὴ στὸν Φιλῆντα καὶ ὄχι στὸν Χατζιδάκι, *MNE* 2, 194 κέ., ὅπου ὑπάρχουν πλούσια παραδείγματα πού καλύπτουν ὅλες τὶς χρήσεις τῆς -*έα*;

σ. 109: Συντακτικὲς ἰδιορρυθμίες. 13. Ἄ ἢ κανονικὴ ἐκφορὰ τοῦ ὑποθετικοῦ λόγου πού δηλώνει τὸ ἀντίθετο τῆς πραγματικότητος ἢ τὸ ἀπραγματο-

ποίητο με τὸ θά και τὴν ὀριστικὴ παρατατικῶ ἢ ὑπερσυντελικῶ στήν ὑπόθεση και στήν ἀπόδοση δὲν εἶναι συχνή στήν Κάρπαθο. Συχνότερα τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ὑποθετικῶ λόγου ἐκφέρεται: α) και στήν ὑπόθεση και στήν ἀπόδοση με τὸ ἦεν (= ἤθελε) και ὀριστικὴ παρατατικῶ ἢ ὑπερσυντελικῶ και β) με τὸ ἦεν και τὴν ὑποτακτικὴ ἐνεστώτα ἢ ἀορίστου: ἂν ἦεν νᾶοκετον ὁ Κ., ἦεν νᾶ ρτῆ κ' ὁ Ἀ. Ἀν ἦεν νᾶχης φέρει τὸκ Κ., ἦεν νᾶ ρτῆ κ' ὁ Ἀ. κτλ.». Ὁ σ. ὀρθογραφεῖ τὸ ἦεν σύμφωνα με τὴν ἐρμηνεία πού τοῦ δίνει (ἤθελεν). Οἱ παρακάτω εὐχαιτικὲς προτάσεις, πού δηλώνουν εὐχὴ ἀνεκπλήρωτη, ἀπὸ τὴν Πάφο τῆς Κύπρου ἐμβάλλουν σὲ σκέψεις ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία και ὀρθογράφηση τοῦ καρπαθιακῶ ἦεν: *νεῖεν με χάψη ἢ μάνα μου τζαι νεῖεν με κάψη* (= εἶθε νὰ με εἶχε χάψει κλπ.), *πού νεῖεν και ἦ ὦρα τζ'* ὁ σιασμός πού σὲ εὐρήκα μπροστά μου (βλ. *Λαογραφία* 5, σ. 619). Ὁ συλλέκτης τῶν παραπάνω ἀρατικῶν φράσεων Λ. Φιλίππου ἐρμηνεύει τὸ *νεῖεν* με τὸ «εἶθε». Καὶ ὁ Μενάρδος διαπιστώνει ὅτι ἡ ὑπόθεση πού ἀναφέρεται στὸ παρελθόν (ἀπραγματοποίητο) ἐκφράζεται με τὸ *εἶεν, νεῖεν ἢ νεῖεν και παρατατικῶ* (βλ. Σ. Μενάρδου, *Κυπριακὴ γραμματικὴ, Ἀθηνᾶ* 37, σ. 46, 47, 48). Ἡ ὀρθογράφηση τῆς λέξης ὡς *εἶεν, νεῖεν* ἀπὸ τὸν Μενάρδο — τὸν ὁποῖο προφανῶς ἀκολουθεῖ και ὁ Φιλίππου — δείχνει ὅτι παράγει ἀπὸ ἀρχ. *εἶην ἂν, εἶεν ἂν* (*ἂν εἶεν* > *νεῖεν*).

Συγκεντρώνουμε ἤδη τίς παρατηρήσεις μας στὲς τουρκικὲς λέξεις τοῦ ιδιώματος. Προεισαγωγικὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἰπωθῆ ὅτι ὁ συγγρ. δὲν κάνει διάκριση ἀνάμεσα στοὺς δύο τουρκικοὺς φθόγγους *i* και *ı*, τοὺς ὁποῖους πάντοτε ὀρθογραφεῖ ἐνιαῖα με *i*. Ἀλλὰ ὁ φθόγγος *ı* δὲν εἶναι *i*, εἶναι ἓνα κλειστὸ *u*. Ὅπως δὴποτε εἶναι περισσότερο *u* παρά *ı*, με τὸ ὁποῖο συγγέεται στὴ μελέτη αὐτῆ. Ὅτι τοῦτο δὲν ὀφείλεται σὲ τεχνικοὺς λόγους, σὲ ἀδυναμία δηλ. τοῦ τυπογραφείου νὰ ἀποδώσῃ τὸ τουρκ. *ı* φαίνεται ἀπὸ περιπτώσεις, καθὼς λ.χ. *kilavuz* > *κουλαοῦντζος* (σ. 39), ἔπου ὁ σ. βλέπει ἀφομοίωση *i* + *u* > *u* + *u* κλπ. κλπ. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἡ ὀρθογραφία τῶν τουρκικῶν λέξεων εἶναι ἐλαττωματικὴ.

Ἀκολουθοῦν οἱ ἐιδικότερες παρατηρήσεις (ὁ πρῶτος ἀριθμὸς δηλώνει τὴ σελίδα, ὁ δεῦτερος τὴ σειρά):

21: ἀντὶ *takim* γρ. *takim*. 21 22: ἀντὶ *çifit* γρ. *çifit*. 29 26: νὰ ληφθῆ ὑπόψη ὅτι ἡ λ. *raf* στὲς τουρκικὲς διαλέκτους ἀπαντᾷ ὡς *ıraf*. 30 12: ἀντὶ *yapanyeri* γρ. *yaban yeri* ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀντίστοιχη ἐλληνικὴ λ. *γαπαίνιέρι, πάνιέρι* προφέρεται ὡς δύο λέξεις. 31 29: ἀντὶ *ibrisim* γρ. *ibrişim*. 33 26: *sanduk* ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι ιδιωματικὸς ὁ τύπος τῆς γραφόμενης Τουρκικῆς εἶναι *sandık*. 34 5: *κορύθια* (ὑποκορ. τοῦ ἀρχ. *κόρυς* «περικεφαλαία») > *καρύκια, τὰ* («τὸ χῶμα πού ὑψώνεται ἀνάμεσα στὲς σειρὲς τῶν κλημάτων κατὰ τὸ σκάψιμο τῶν ἀμπελιῶν») τὴν ἴδια σημασία ἔχει, ὅσο ξέρω, και τὸ τουρκ. *karık*, με τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συσχετισθῆ τὸ *καρύκια*. Ἀν τώρα τὸ *κορύθιον* ἔχει κάποια σχέση με τὸ τουρκ. *karık*, τοῦτο ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ιδιαίτερη ἔρευνα. 35 2: (*μέσον ἄνδρον* «ἀνάχωμα») *μεσάνδρα* > *μουσάνδρα*, ἡ «ὀριζόντια ξύλινη ἐξέδρα πού ἀρχίζει λίγο πάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ὕψους τῆς κουζίνας και ἐκτείνεται ὡς τὸ 1/3 περίπου τῆς ἐπιφανείας τοῦ πατώματός της» τὴν ἴδια ἔχουν ἐκφράζει και τὸ τουρκ. *musandıra* μένει και στὴν περίπτωση αὐτῆ νὰ διερευνηθῆ ἂν ἡ τουρκ. λ. προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ. 35 24: ἀντὶ *halikçi* γρ. *halikçi* ἐνοεῖται ὅτι τὸ τουρκ. παράδειγμα δὲν ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν λέξεων πού ἐμφανίζουν τροπὴ *i* > *u*. 36 28: ἀντὶ *çifit* γρ. *çifit*. 37 15: *emanet* (τουρκ.) > *ἀμανάτι*: ἄς σημειωθῆ ὅτι ἡ ἀφομοίωση ἔχει ἤδη συντελεστῆ στὰ τουρκικὰ ιδιώματα: *amanat*. 38 3: *haber* (τουρκ.) > *χαπάρι* και ἐδῶ ἡ ἀφομοίωση *e* > *a* ἔχει συντελεστῆ στὰ ιδιώ-

ματα τῆς Τουρκικῆς: habar, kabar. **38** 8 καὶ 9: manivella (ιταλ.) > *μαναέλλα*, marifet (τουρκ.) > *μαραφέττι*· ἐπειδὴ ἡ ἀφομοίωση a + i > a + a εἶναι σπάνια στὴν Ἑλληνικῆ, ἐνῶ ἀντίθετα πολὺ συχνὴ στὴν Τουρκικῆ, εἶναι πολὺ πιθανὸν ἡ ἀφομοίωση i > a στὶς λέξεις αὐτὲς νὰ ἔχη γίνῃ στὴν Τουρκικῆ: ιταλ. manivella > τουρκ. manivelâ > manavelâ > νεοελλ. κοινὸ *μαναβέλα*, καρπαθ. *μαναέλλα*, τουρκ. marifet > marafet > νεοελλ. κοινὸ *μαραφέτι*, καρπαθ. *μαραφέττι*. Ἐὰς σημειωθῆ ὅτι οἱ τουρκοὶ τύποι manavelâ, marafet δὲν εἶναι καταχωρισμένοι στὰ ἐπίσημα λεξικά τῆς Τουρκικῆς, εἶμαι ὅμως σὲ θέση νὰ βεβαιώσω ὅτι ὑπάρχουν στὰ Τουρκικά τῶν Ἑλλήνων προσφύγων ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία. **39** 8: ἀντὶ kilavuz γρ. kilavuz. **39** 14: barbiere (ιταλ.) > *μπαρμυέρης* > *μπερμυέρης*. Ἐχομε τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ *μπερμυέρης* εἶναι ἀπόδοση τοῦ τουρκ. berber (< ιταλ. barbiere). **39** 15: meramet (τουρκ.) > *μερεμέτι*· ἄς σημειωθῆ ὅτι στὰ Τουρκικά τῶν Ἑλλήνων προσφύγων ἀπὸ τὴν Τουρκία ἡ λ. ἀκούεται ὡς meremet. **39** 20-21: gilet (γαλλ.) > *γιλέκο* > *γελέκο-έκι*. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν τουρκ. λ. yelek, ποὺ πέρασε καὶ στὴ Γαλλικῆ ὡς gilet, στὴν Ἰταλικῆ ὡς gile, στὴν Ἰσπανικῆ ὡς gileco, jaleco, chaleco καὶ σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες (βλ. Lokotsch, Et. Wb. d. europ. Wörter orient. Ursprungs, σ. 76, ἀρ. 951). Ὁ δεῦτερος νεοελλ. τύπος *γιλέκο* (καθὼς καὶ οἱ τύποι τῆς λ. στὶς λοιπὲς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες ποὺ ἐμφανίζονται στὴν πρώτη συλλαβὴ ἰ ἀντὶ ε) προέρχονται ἀπὸ τουρκ. *yilek (μὲ τὴ συνηθισμένη στὴν Τουρκικῆ οὐράνωση λόγῳ τοῦ y: (ἐδῶ) e > i). **39** 23-24: *φαρφορμένιος* > *φαρφιρένιος* > *φιρφιρένος*· ὁ τελευταῖος τύπος ἀποτελεῖ ἀπόδοση τοῦ τουρκ. firfirî < ἀραβ. firfirî < ἑλλην. *πορφύρα*. **47** 14: derebey (τουρκ.) > *νδερμυιές*· τὸ τουρκ. derebey «φεουδάρχης, τύραννος» δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ νεοελλ. *νδερμυιές*, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκ. terbiye «διαπαιδαγώγηση, καλλιέργεια, καλοὶ τρόποι». **48** 5: helva (τουρκ.) > *χαλβάς*· ἄς σημειωθῆ ὅτι ὑπάρχει καὶ τουρκ. τύπος halva. **48** 8: çesme [γρ. çeşme] (τουρκ.) > *τουσεμές* καὶ *τοπων*. *Σεσεμές* [γρ. Σεσεμές, ὅπως στὸν πίνακα τοπωνυμίων, σ. 155]· ἀλλὰ ὁ καρπαθ. *τουσεμές* «λιθόστρωτος δρόμος» εἶναι τὸ τουρκ. döşeme· τὸ τοπων. *Σεσεμές* μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκ. çeşme, ἂν προσδιορίζῃ βρῦση. **48** 9: ἀντὶ alışveriş γρ. alışveriş. **55** 2: ἀντὶ takim γρ. takım. **55** 15: ἀντὶ içsikintisi γρ. içsikintisi. **57** 12: ἀντὶ kalabalik γρ. kalabalik. **57** 13: ἀντὶ bayldim γρ. bayıldım. **57** 15: ἀντὶ bahşis γρ. bahşis. **57** 15: ἀντὶ batakcı γρ. batakcı. **57** 16: πρὶν ἀπὸ τὴ λ. pezesten, ποὺ ἀνήκει στὶς διαλέκτους, νὰ προστεθοῦν οἱ τύποι τῆς γραφόμενης Τουρκικῆς bedesten καὶ bezesten. **57** 16: bara > *ἀμπάρα*· δὲν δίνεται καμιὰ πληροφῶρεια γιὰ τὴ σημασία καὶ τῶν δύο λέξεων. Τουρκικῆ λ. bara δὲν μοῦ εἶναι γνωστὴ οὔτε τὴ βρισκω σὲ χρηστικὰ λεξικά τῆς Τουρκικῆς. Ἐὰν πρόκειται γιὰ τὴν κοινὴ νεοελλ. λ. *ἀμπάρα* «μοχλὸς πόρτας», ποὺ καταχωρεῖ καὶ ὁ Μιχαηλίδης-Νουάρρος στὸ Λεξικό του (σ. 28) ὡς *ἀμπάρα* «σύρτης», τότε ἔχομε νὰ κάνουμε μὲ τὴν ιταλ. λ. barra. **57** 23: ἀντὶ davrandim γρ. davrandım. **57** 24: ἀντὶ dünya γρ. dünya. **57** 29: gaytan > *γατάμι* > (β)ατάμι· ὁ διαλεκτικὸς τύπος εἶναι gaytan, ὁ τύπος τῆς γραφόμενης γλώσσας kaytan. **59** 20: hademe (τουρκ.) > *χατουμάς* > *φατουμάς*· ἂν καὶ ἡ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη «ὕπνηρτης» (hademe) > «εὐήθης, βλάξ» (*φατουμάς*) εἶναι πολὺ ὀμαλή, πιστεύουμε ὅτι τὸ *φατουμάς* εἶναι ἐξέλιξη τοῦ τουρκ. κύρ. ὀνόματος γυναικῶν Fatme (> νεοελλ. *Φατμέ*, *Φατμά*, *Φατουμά*), ποὺ εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὴν Τουρκικῆ καὶ χαρακτηρίζει εὐήθη πρόσωπα, κάτι τὸ ἀνάλογο δηλ. μὲ τὸ ἑλλ. *Γιάννης*. Ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὸν πολῦτιμο χῶρο τοῦ περιοδικοῦ δὲν ἀναφέρουμε ἐδῶ λαϊκὲς ἐκφράσεις καὶ τῶν δύο γλωσσῶν, στὶς ὁποῖες ἡ *Φατμέ* εἶναι τὸ ἀστείον πρόσωπο. **60** σημ. 4, στ. 4: ἀντὶ zavalli γρ. zavallı· ἡ λ. εἶναι τουρκικῆ καὶ πέρασε καὶ σὲ ἄλλες βαλκανικὲς γλώσσες. **61** 10: pamya (τουρκ.) > *παμνιά*· ὁ τύπος pamya εἶναι ἰδιωματικὸς ἀντὶ τοῦ bamya. **63** 14-15: ἀντὶ bayıldım γρ. bayıldım. **64** 20: jabit (τουρκ.) > *ντζάβτι* > *ντζάφτι*· καταρχὴν ἀντὶ τοῦ jabit γρ. zabıt, ἀλλ' ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν ἔκφρ. zapı etmek, ποὺ ἀποδόθηκε στὴν Ἑλληνικῆ *κάνω ζάπτι* (ἢ *ζάφτι*, καρπαθ. *ντζίφτι*). **67** 10: ἀντὶ arsız γρ. arsız. **70** 2-3: keles [γρ. keleş] (τουρκ.) > *κκέλης*· ἡ τουρκ. λ. εἶναι keleş καὶ

kel «κασσιδιάρης» (ἀπὸ τὸν τελευταῖο τύπο καὶ ἡ σωστὴ παραγωγή). **76** 7-8: ἀντὶ kalabalik γρ. kalabalik. **77** 13: ἀντὶ pastirma γρ. pasturma. **78** 24-25: ἀντὶ maskaralik γρ. maskarahk. **79** 29: aferim (τουρκ.) > ἀφεροῦμ > ἀφερούμου· ἄς σημειωθῆ ὅτι ὑπάρχει καὶ ὁ τύπος aferum τῶν διαλέκτων. **80** 5: ἀντὶ kalabalik γρ. kalabalik. **80** 8-9: ἀντὶ icsikintisi γρ. icsikintisi. **103** σημ. 4: ἀντὶ lala γρ. lâla.

Γενικὰ ἡ ἐπεξεργασία τῶν δάνειων ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ λέξεων τοῦ ἰδιώματος ἀποτελεῖ τὴν πρὸ εὐαίσθητη πλευρὰ τῆς ἐργασίας. Καὶ ἡ περίπτωση τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Μηνᾶ κοντὰ σὲ ἄλλες μᾶς βεβαιώνει ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ διαπραγματευτοῦμε σωστὰ θέματα καὶ προβλήματα τῶν τουρκοελληνικῶν γλωσσικῶν σχέσεων χωρὶς καλὴ γνώση ἔχι μόνον τῆς γραφόμενης Τουρκικῆς ἀλλὰ ἰδίως τῶν ἰδιωμάτων τῆς. Ἡ ἐργασία πέρα ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς γιὰ ἀσθενῆ σημεία καὶ παραλείψεις, ποὺ μοιραῖα συνδέονται μὲ τὴν ἀνθρώπινη δουλειὰ καὶ τὴν προσωπικότητα κάθε ἐρευνητῆ, προδίδει ἕναν φιλόπονο καὶ εὐσυνείδητο μελετητῆ, τοῦ ὁποῦ ἤδη τὸ ἐπιστημονικὸ πρωτόλειο ἀποτελεῖ σημαντικὴ καὶ πολὺ εὐπρόσδεκτη συμβολὴ στὴ νεοελληνικὴ διαλεκτολογία.

Χ. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ

Μ. Γ. Μιχαηλίδου - Νουάροου, Λεξικὸν τῆς Καρπαθιακῆς διαλέκτου, Ἀθήνα 1972. 80, σσ. 430, ιε'.

Πρόκειται γιὰ τὸ τελευταῖο μεγάλο ἔργο τοῦ γνωστοῦ καὶ ἀκάματου ἐρευνητοῦ τῆς γλώσσας, τῆς λαογραφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Καρπάθου. Ὁ συγγραφέας δὲν εἶχε τὴν τύχη νὰ τυπώσῃ ὁ ἴδιος τὸ ἀξιόλογο αὐτὸ λεξικόν, τὸ ἐπιπέπασμα μιᾶς σειρᾶς ἔργων του, ποὺ πρόσφεραν σημαντικὲς ὑπηρεσίες στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη (*Δημοτικὰ ᾄσματα Καρπάθου* 1913, *Νομικὰ ἔθιμα Καρπάθου* 1926, *Δημοτικὰ τραγούδια Καρπάθου* 1928, *Λαογραφικὰ σύμμεικτα Καρπάθου* 1-2: 1932-34, *Ἱστορία Καρπάθου* 1940-49). Τὴν ἐκδοσὴ ἀνέλαβε καὶ πραγματοποιοῦσε ὁ γιὸς τοῦ συγγραφέα Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος συνεπικουρούμενος ἀπὸ τοὺς γνωστούς γλωσσολόγους Α. Καραναστάση καὶ Κ. Μηνᾶ.

Καθὼς σωστὰ παρατηρεῖ ὁ ἐκδότης στὸν πρόλογο (σ. ι'), τὸ λεξικόν δὲν περιορίζεται στὴν ἀπλὴ καταγραφή καὶ ἐρμηνεία τῶν λέξεων τοῦ νησιοῦ. Οἱ λέξεις ἐμπλουτίζονται μὲ πολλαπλὰ φράσεις καὶ παραδείγματα ἢ καὶ εὐρύτερες ἀναλύσεις καὶ περιγραφές ἐνὸς ὅρου ἢ ἔθιμου, ἀπ' ὅπου πλούσια ξεπηδᾷ ἡ γνώση γιὰ τὴ λαογραφία καὶ τὴν ἱστορία τῆς Καρπάθου. Ἐνα πρῶτο καὶ ἀπλὸ ξεφύλλισμα πείθει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὸν ἐκφραστικὸ πλοῦτο τῆς γλώσσας τοῦ νησιοῦ — μικρὸ παράδειγμα τὰ ποιητικώτατα σύνθετα *ἀνεμοκνυλοπόδης* «γρήγορος» (σ. 38), *γενοκνυκλάδα* «γενεαλογία, σόι» (σ. 112), *γοργογόνατος* «ταχὺς» (σ. 122) — στὴν ὁποία καθρεφτίζονται συνταξιαστὰ ἢ ἀρχαῖα (σ. 29: *ἀναάλλουσα* «πηγή», σ. 31: *ἀνάθιμος* «ἄχθος, ὄριο ἀνάμεσα σὲ δύο ἀγρούς», σ. 36: *ἀνεκρούου* «θηλάζω», σ. 40: *ἀνεπετῶ* «πετῶ ἀπὸ χαρὰ») καὶ ἡ μεσαιωνικὴ (σ. 38: *ἀνεμοσοῦρι* < μεσν. *ἀνεμοδοῦριον* «ἄνεμος ἰσχυρός», σ. 39: *ἀνεμπλητὸς* < μεσν. *ἀνεμπλητὸς* «ἄφθονος», σ. 42: *ἀνεῦρίζω* < μεσν. *ἀναγυρίζω* «παρὰ κάμπτω», σ. 54: *ἀπανάρης* < μεσν. *ἀπανάριν* «ἡ πάνω μυλόπετρα») γλωσσικὴ παράδοση. Μὲ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἐκδόσης, τὴ βελτίωση τῆς μορφῆς τοῦ χειρογράφου καὶ ἄλλα συναφῆ προβλήματα λεπτομέρειες διαφωτιστικὲς παρέχον-

ται στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου. Πρὶν μποῦμε στὶς παρατηρήσεις, μπορούμε ἀπὸ τώρα νὰ ἐκφράσουμε τὴν πεποίθησή μας ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελεῖ πολὺτιμη συμβολὴ στὴ νεοελληνικὴ λεξικογραφία καὶ διαλεκτολογία.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἔχουμε νὰ κάνουμε χωρίζονται σὲ ἑπτὰ βασικὲς κατηγορίες καὶ εἶναι οἱ ἑξῆς:

A. Σύνταξη λήμματα. Ἡ σύνταξη τῶν λημμάτων γίνεται ὡς ἑξῆς. Συγκεντρώνονται στὸ βασικὸ λῆμμα ὅλα τὰ παράγωγα μιᾶς λέξης. Στὸ λῆμμα λ.χ. *δροσιά* (σ. 145) συγκεντρώνονται (ὄχι σὲ ἀρχὴ παραγράφων, ἀλλὰ πλαγιογραφημένα) τὰ *δροσερός, δροσιζω, δροσοχειλιάζω* («δοκιμάζω κάτι εὐχάριστο», *δροσιός, δροσιό, δροσοπεζούλα, δροσοιστικός, δροσιάζω, ἀδρόσι-στος, δροσογελῶ, δροσοχειλιάζω* «κάνω κάποιον νὰ εὐχαριστηθῆ»). Ἡ ἔλλειψη ἀλφαβητικῆς ἢ μιᾶς ὁποιασδήποτε ἄλλης ἀρχῆς στὴ σύνταξη τῶν παραγῶγων ἑνὸς λήμματος δυσκολεῖ πολὺ τὴν ἀνεύρεση μιᾶς παράγωγης λέξης, ποὺ πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ πολλὰς φορὲς μέσα σὲ σωρεῖα παραδειγμάτων καὶ ἐρμηνευμάτων. Τὸ μειονέκτημα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀντισταθμισθῆ ὡς ἓνα σημεῖο μὲ τὴν ἐξῆς λύση, ἂν κάθε παράγωγο λ.χ. ἔπαιρνε θέση στὴν ἀρχὴ μιᾶς παραγράφου.

Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ τῆς συγκεντρώσεως τῶν παραγῶγων σ' ἓνα βασικὸ λῆμμα ὀδηγεῖ μερικὲς φορὲς σὲ ἐντελῶς ἐξωτερικὴ, συμβατικὴ σύνδεση λέξεων. Ἔτσι, ἐνῶ στὸ λ. *μονοφόρι* (σ. 268), ὅπου ὑπάγεται καὶ τὸ *μονόφωνο*, καὶ στὸ λ. *ὀλόμοιος* (σ. 290), ὅπου ὑπάγονται τὰ *ὀλόμουρδος, ὀλόπασι, ὀλότη*, ἡ ἀρχὴ αὐτὴ βασιίεται στὸ πρῶτο συνθετικὸ τῶν λέξεων αὐτῶν (*μόνο-, ὀλο-*), σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἢ σύνδεση δύο ἢ περισσότερων λέξεων καὶ ἡ ὑπαγωγή τους σ' ἓνα ἐνιαῖο λῆμμα βασιίεται σὲ τυχαία ὁμοιότητα καὶ ὄχι στὴν ἐτυμολογικὴ βάση: στὸ λ. *ἐπορός* («δρόμος, πορεία») (σ. 168 κέ.) ὑπάγεται καὶ τὸ *ἐπόρα* («μπόρα, μπουρίνι»), στὸ λ. *ζουριάζω* «φθίνω, μαραίνομαι» (σ. 184) ὑπάγονται καὶ τὰ *ζουριό* («τὸ μέρος τοῦ νερομύλου ἀπ' ὅπου κατακρημνίζεται τὸ νερὸ καὶ στρέφει τὴν ρόδαν πρὸς ἄλεις») καὶ *ζουρι* «ἀλώπηξ». Θὰ μπορούσαν λοιπὸν οἱ ἐπιμελητὲς τῆς ἐκδόσεως νὰ δημιουργήσουν νέα ἀνεξάρτητα λήμματα γιὰ τὶς λέξεις *ἐπόρα, ζουριό* καὶ *ζουρι*. Ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ θὰ εἶχε ὡς στήριγμα στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ περίπτωσι τὰ ἴδια τὰ γραφόμενα τοῦ συγγραφέα, «ἄλλη λέξις ἢ ἐπόρα», «ἀγνοῶ τὴν ἐτυμολογίαν τῶν τελευταίων *ζουριά, τά, ζουρι, τό*». Τὰ παραδείγματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς εὐκόλα μποροῦν νὰ πολλαπλασιασθοῦν.

B. Λέξεις ἀκατάχωρητες. Δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὶς λέξεις, ποὺ διέφυγαν τὴν προσοχὴ τοῦ συγγραφέα καὶ συνεπῶς δὲν ἦταν δυνατόν νὰ περιληφθοῦν στὸ λεξικό. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἄλλη κατηγορία λέξεων, ποὺ ἐνῶ ἀναφέρονται στὰ παραδείγματα ποὺ συνοδεύουν καὶ διασαφηνίζουν ὀρισμένα λήμματα, οἱ ἴδιες δὲν ἔχουν γίνῃ ἀντικείμενο λημματογράφησης. Πρόκειται προφανῶς γιὰ μιὰ λεπτομέρεια ποὺ εἶτε διέφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ συγγραφέα εἶτε—πολὺ πιὸ πιθανὸ—εἶχε σκεφτῆ νὰ διευθετήσῃ ὁ συγγραφέας τὴν τελευταία στιγμὴ. Ἐνας ἔλεγχος ἐκ μέρους τῶν ἐπιμελητῶν τῆς ἐκδόσεως θὰ μπορούσε νὰ προλάβῃ καὶ αὐτὴν τὴν παράλειψη.

Συγκεντρώνουμε παρακάτω ὀρισμένες περιπτώσεις τῆς κατηγορίας αὐτῆς. Μετὰ τὴν ἀκαταχώρητη λέξη ἀκολουθεῖ μέσα σὲ παρένθεση ἢ σελίδα καὶ τὸ λῆμμα, σὲ παράδειγμα τοῦ ὁποίου βρεῖσεται ἡ ἀκαταχώρητη λέξη: *μαλαφράζα* (σ. 132: *δημόσιος*), *μονιμῆς* (σ. 143: *δράκος*), *γιάφαρις* (σ. 195: *θέση*), *πατσούλι* (σ. 210: *καλομαντατᾶς*), *μαϊδιά* (σ. 215: *κάνω*), *κουτσός, κουτσούκης, κουτσοριζω, κουτσοουρο* (σ. 239: *κουτσοκέλλα*, ὅπου ἔμως θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθῆ ὅτι ἔχουμε ὑπαγωγή στὸ βασικὸ λ. μιᾶς σειρᾶς ὁμόρων καὶ συγγενικῶν

λέξεων κατὰ τὸ νόημα τῆς προηγούμενης παραγράφου), *μαγιώτικα, φιλίκια* (σ. 264: *μῆλο*), *συκοσταφυλοῦσα* (σ. 264: *μηλοροοῦσα*), *πατίρω* (σ. 285: *ξεπιτέρω*), *φεισφεισές* (σ. 299: *πασοῦροδο*), *φάρος* «ἀρσενικός ἵππος» (σ. 313: *πηθῶ*), *πογάζι* (σ. 320: *ποδαρικό*), *πούζα* (σ. 323 κέ.: *πούζουνας*), *πεσκίρι* (σ. 328: *προσέρι*), *κορμοθοῦκα* (σ. 359: *στοιβάζω*), *αἶζας* (σ. 368: *συτρίβγομαι*), *χαρανί* (σ. 381 κέ.: *τριβγω*).

Γ. Τ ο υ ρ κ ι κ ἔ ς λ ἑ ξ ε ι ς. Ἐνῶ οἱ ξένες λέξεις, λ.χ. οἱ ἰταλικές καὶ σπανιότερα οἱ γαλλικές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται ὀρισμένες λέξεις τοῦ ἰδιώματος, ἔχουν ἀποδοθῆ κανονικὰ στὸ ἀλφάβητό τους, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὶς ἀνατολικές, δηλαδὴ τὶς ἀραβικὲς ἢ περσικὲς (σπάνια) καὶ ἰδίως τὶς τουρκικὲς λέξεις, πού ἀποδίδονται σπανιότερα στὸ λατινικὸ ἀλφάβητο καὶ συνήθως μὲ ἑλληνικὸς χαρακτῆρες, πράγμα πού ἀποβαίνει σὲ βάρος τῆς σωστῆς ἀπόδοσης τῶν ξένων αὐτῶν λέξεων ἀλλὰ καὶ μειώνει τὴ σοβαρότητα καὶ τὴν ὄλη ἐμφάνιση τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ λεξικοῦ.

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν γραφές, καθὼς: ἀραβ. *χαββάν* (σ. 1: *ἀανεύγω*, γρ. *havan*), τουρκ. *μπάλ* (σ. 86: *βάλλια*, γρ. *bal*), τουρκ. *γιατάκ* (σ. 114: *γιατάκι*, γρ. *yatak*), τουρκ. *γουρούς* (σ. 124: *γρούσι*, γρ. *kurus, ğurus*), τουρκ. *δζάμ* (σ. 179: *ζάμι*, γρ. *cam*), τουρκ. *ζεμπιλ* (σ. 182: *ζεμπίλλι*, γρ. *zembil*), τουρκ. *ινάτ* (σ. 199: *ινάτι*, γρ. *inat*), τουρκ. *καλέμ* (σ. 208: *καλέμι*, γρ. *kalem*), τουρκ. *καβουρμάκ* (σ. 216: *καουρδίζω*, γρ. *kavurmak*), τουρκ. *κουσκούν* (σ. 237: *κούσκουνας*, γρ. *kuskün*), τουρκ. *παμπόρ* (σ. 298: *παμπόρι*, γρ. *pampor*), τουρκ. *παρμακλήκ* (σ. 302: *παρμακλήκι*, γρ. *parmaklık*), τουρκ. *σεφέρ* (σ. 340: *σεφέρι*, γρ. *sefer*), τουρκ. *ντουςμάν* (σ. 379 κέ.: *τουσουμάνης*, γρ. *düşman*), τουρκ. *τσουράπ* (σ. 389: *τσουράπι*, γρ. *çorap*), τουρκ. *τσουρούκ* (σ. 389 κέ.: *τσουρούκης*, γρ. *çürük*), τουρκ. *χαβὰ* (σ. 410: *χαβάς*, γρ. *hava*), τουρκ. *χαῖρ* (σ. 410: *χαῖρι*, γρ. *hayır*), ἀραβ. *χαντάκ* (σ. 412: *χαντάκι*, γρ. *handaq*).

Ἄλλὰ καὶ στὶς περιπτώσεις πού οἱ τουρκικὲς λέξεις ἀποδίδονται στὸ σύγχρονο τουρκικὸ ἀλφάβητο, πάλιν συναντοῦμε ἐλαττωματικὲς ἢ παλιές καὶ ἀσυγχρόνιστες γραφές μερικῶν λέξεων: *alikomak* (σ. 22: *ἀλικοτίζω*, γρ. *alikomak* ἢ *alikoymak*), *arquadas* (σ. 70: *ἀρκατάσης*, γρ. *arkadaş*), *effendi* (σ. 80: *ἀφέντης*, γρ. *efendi*), *ahir* (σ. 82: *ἀχούρι*, γρ. *ahır*), περσ. *bâdigan* (σ. 85: *βαζάνα*, γρ. *bâdigan*), *yaitan* (σ. 108: *γατάκι*, γρ. *kaytan, ğaytan*), *yogurt* (σ. 113: *γιαούρτι*, γρ. *yoğurt*), *yâran* (σ. 114: *γιαρένης*, γρ. *yâren*), **yürüyüş* (σ. 116: *γιουρούσι*, γρ. *yürüyüş, yürüş*), *güvez* (σ. 116: *γιουβέτσι*, γρ. *güvenç*), *eglenmek* (σ. 117: *γλεντίζω*, γρ. *eğlenmek*), *tachan* (σ. 375: *ταχί*, γρ. *tahin*).

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις χαρακτηρίζεται μιὰ λέξη ὡς τουρκικὴ μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη βεβαιότητα («φαίνεται λέξις τουρκικὴ»), ἀλλὰ δὲν παρατίθεται ἢ ἀντίστοιχη τουρκικὴ λέξη κατὰ παράβαση τῆς γενικῆς ἀρχῆς τοῦ λεξικοῦ νὰ δίνη ὅλες τὶς ξένες λέξεις πού ἀντιστοιχοῦν στὶς ἑλληνικές. Εὐτυχῶς πρόκειται γιὰ λίγες μόνον περιπτώσεις.

Μέσα στὴν παρένθεση δίνουμε τὴν τουρκικὴ λέξη, μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ συνδεθῆ ἢ ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ τοῦ ἰδιώματος: *ζέπη* (σ. 180: *cep*), *ζιαφέτι* (σ. 182: *ziyafet*), *ζόρι* (σ. 183: *zor*), *καλλίζομαι* (σ. 204: *kabil* «δυνατό, δεκτό», *kabil etmek* «δέχομαι, συμφωνῶ»), *κάρπικος* (σ. 217: *kalp*), *μάλι* (σ. 255: *mal*), *μεσκίνης* (σ. 263: *misikin*), *μεταλλίκι* (σ. 264: *metalik, metelik*), *τέγγι* (σ. 375: *denk*), *τουβράς* (σ. 378: *torba*), *τσεμπέρι* (σ. 386: *çember*), *χαβούζα* (σ. 410: *havuz*), *χαζινές* (σ. 410: *hazine*), *χαῖτι* (σ. 410: *kayır, gayır*).

Τέλος σέ μιὰ μικρὴ ομάδα λέξεων, ποὺ προέρχονται ἀπὶ τὴν Τουρκικὴ ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ στὴν κοινὴ Νεοελληνικὴ, πρέπει νὰ γίνῃ ἡ σύνδεση μὲ τὶς ἀντίστοιχες τουρκικὲς γιὰ λόγους ὁμοιομεροῦς ἐμφάνισης τῆς ὕλης τοῦ λεξικοῦ: *γιαγιά* (σ. 113: *yaya*), *μαράζι* (σ. 258: *maraz*), *τόπι* (σ. 378: *top*), *τραχανάς* (σ. 380: *tarhana*).

Δ. Ἄνετυμολόγητα. Παρὰ τὴν ἐπιμελημένη φροντίδα ἐκ μέρους τοῦ συντάκτη τοῦ λεξικοῦ νὰ ἐξευρεθῇ προκειμένου γιὰ λέξεις ξένης προέλευσης τὸ ξένο πρότυπο καὶ προκειμένου γιὰ γνήσιες ἑλληνικὲς λέξεις τὸ ἀρχαιότερό τους πρότυπο, ἔμειναν πολλὰ λήμματα εἴτε ἐντελῶς ἀνετυμολόγητα εἴτε πλημμελῶς ἐτυμολογημένα. Συγκεντρώνομε ἐδῶ τὶς λέξεις τῆς κατηγορίας αὐτῆς καὶ τὶς διαιροῦμε σὲ τρεῖς ὑποκατηγορίες. Μέσα σὲ παρένθεση δίνεται, ἂν ὑπάρχῃ, ἡ ἐρμηνεία τοῦ συντάκτη τοῦ λεξικοῦ, ἔξω ἀπὸ τὴν παρένθεση καὶ μετὰ τὸ σημάδι < ἀκολουθεῖ ἡ ἐρμηνεία τοῦ βιβλιοκριτῆ.

α) Λέξεις ἑλληνικῆς προέλευσης: *ἀτλαμος* «εἶδος βρώμης» (σ. 15: ἀρχ. *αἰγίλωψ*) < ἀρχ. *ἐλυμος* (βλ. Κ. Μηνᾶ, *Τὰ ἰδιώματα τῆς Καρπάθου*, Ἄθ. 1970, σ. 29). ἀνά ἀνά «ἀμυδρῶς, μόλις» (σ. 29: *ἐδονά* < *ἐδῶ* + *νά*) < *ἀανά* < *ἀγανά*, ἀρχ. *ἀγανός* «ἄσυχος, ἥπιος». ἀνεφόρητος «ὁ ἀνθρωπος τὸν ὁποῖον δὲν δύνανται τις νὰ ὑποπτεύσῃ ὡς ἔνοχον» (σ. 42 κέ.: *ἀφορῶ*) = *ἀνεφόρητος* (ἀρχ. *φῶρ*, *φωράω*) «αὐτὸς ποὺ δὲν πιάστηκε ἐπ' αὐτοφῶρον». *βουτσά* «κόπρος βοδός» (σ. 100) < νεοελλ. *φουσκί*, -ά. *γαρνεύγω* «παραβαίνω δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν, ὄρους, συμφωνίας κτλ.» (σ. 108: ἰταλ. *gagnio* «δόλος, ἀπάτη») < νεοελλ. *ἀρνεύω*, *ἀρνεύμαι*, *ἀπιτσῶ*. *ἐξώφορτα* «κατ' ἐπιφάνειαν» (σ. 164: *ἔξω* + *φάρσος* «ράκος, κουρέλι») < νεοελλ. *ἐξώφαλτσα*. *κοτράφι* «χάندانξ ὕψισθεν καὶ πλαγίως τῶν τοίχων τῆς οἰκίας, δι' οὗ ῥέουν τὰ ὄμβρια νερά» (σ. 232: *οἰκόταφος*) < * *ἀκροτάφρι*. *κουρούμπλι* «ἡ τρυφερά κορυφὴ φυτῶν, θάμνων, δένδρων» (σ. 237) < μεταγεν. *κορὺμβιον* < ἀρχ. *κόρυμβος*. *κροῦτσαλλο* «ράκος» (σ. 240: *κροῦσος*, *κοῦρσος*, *κουρσάρος*) < ἤχομιμ. (*κροῦτσο* *κροῦτσο*). *λαλλοῦδι* «ἀπόξηρον, κατὰξηρόν τι φυτὸν ἢ καρπὸς» (σ. 244: *λαλλὰ* «γιαγιά») < ἀρχ. *λάλλη* (βλ. Δ. Βαγιακάκο, *ΑΠ* 19, σ. 297 κέ.). *μπρουαλῶ*, *μπρουαλιζῶ* «καταφθάνω ἔμπροσθέν τινος προχωρῶν διὰ τινος συντομωτέρου δρόμου» (σ. 275: *ἐμπρός* + *βάλλω*) < *προβαδίζω* (:). *τούτορο* «ἄσυχρον ῥῆγος» (σ. 379: ἀρχ. *τάρταρος*, *τάρταρα*, *ταρταρίζω*) < ἤχομιμ. *τοῦρ* *τοῦρ* (ἂν γίνῃ δεκτὴ ἡ παραγωγή ἀπὸ ἀρχ. *ταρταρίζω*, τότε ἔχομε συνεπίδραση τοῦ νεοελλ. ἐπιφων. *τοῦρ* *τοῦρ*, ποὺ ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετο πρὸς τὰ ἀρχ. *τάρταρος* κτλ., ποὺ προέρχονται μὲ διπλασιασμὸ τῆς συλλ. *τάρ*). *τροῦτσος* «τὸ ὑστερότοκον τέκνον τὸ μὴ μετέχον τῆς πατρικῆς περιουσίας, καὶ ὡς ὕβρις: *μωρὴ* *τροῦτσο*!» (σ. 383) < ἤχομιμ. *τροῦτς*, πρβ. *ποντιακὸ* *τροῦτς* «πορδὴ» καὶ *τροῦτσος* «πορδαλιάς». *τσάρουχας* «φάρυγγ ἢ καὶ λάρυγγ» (σ. 385: *τσαρούχι*?) < ἀρχ. * *ζάρυξ*, * *ζάρυγξ*, στὴν Κρήτη *τζάρουκας*, βλ. Ν. Πλάτωνα, *Κρ. Χρ.* 5 (1951), 115. *τσιλλοῦρα* «κάτουρα» (σ. 387) < μεταρρημ. ὀσφ. ἀπὸ *τσιλῶ* + *οὔρω*. *χάπος* «ράπισμα ἰσχυρόν» (σ. 412: λέξ. τουρκικῆ;) < ἤχομιμ. *χάπ*.

β) Λέξεις τουρκικῆς προέλευσης: *ἀκράνης* «σύντροφος» (σ. 18) < *akrān*. *ἀποσουάριστος* «ἀνοιονόμητος» (σ. 63) < ἄσπερητ. + *başarmak* «φέρνω σὲ πέρας, καταφέρνω, διευθετῶ» (πρβ. *ποντ. ἀπαδάρετος*). *ἀτσομάς* «ζωηρός» (σ. 77) < *açma*. *γιβεντίζω* «πομπεύω τοὺς κλέπτας ἢ τοὺς μοιχοὺς» (σ. 114: *βυζαντ. γιβεντίζω*) < *güvenmek*. *διμισκι* (ἐνν. *σπαθί*) «Δαμασκητὸν ξίφος» (σ. 139: ἰταλ. *Damasco*) < *dimişki* «δαμασκητὸς, προῖον τῆς Δαμασκοῦ» < *Dimişk* «Δαμασκός». *ἔσι* «προθυμία, ζῆλος» (σ. 172) < *aşk*. *καρομπόκος* «ἔσχατος» (σ. 216: *καλαμπόκι*;) < *kara bok*. *κάτσα* *κάτσα* ἢ *κατσά* *κατσά* «κρυφίως, ἐπιφυλακτικῶς» (σ. 222: *προστακτ. κάτσε*) < *kaça kaça*. *κιρῶνι* «πάχος ὑποπαγωγώνιον» (σ. 226) < *gerdan*. *κούμπατινά* ἢ *κουμπατονά* «ἀναιτίως, ἀλόγως, ἀναρμόστως» (σ. 235) < *kubatıle*, *kubatına* «χυδαῖα, ἀγενῶς» < *kubat*. *κουπές* «θόλος ἐκκλησίας» (σ. 236: *λατιν. co-*

pula κτλ.) < kubbe (άραβ. άρχής). κοῦσβος «τὸ κάτω μέρος τοῦ ταχινιοῦ» (σ. 237) < küspe «κατακάθι». κουτούκι «χαρακτηρ. τοῦ οίνοβαρουῦς» (σ. 238: κουτούτο «σωλήν») < kütük. κούτουρος «τολμηρός, ριψοκίνδυνος» (σ. 238) < götürü. κούτσα «κούκλα» (σ. 239) < kız. μέριμου(δά) «ἔθην, ἔνεκα τούτου» (σ. 262) < meşer, merem, merim. μουροῦτα «μικρὰ πηλίνη λεκάνη» (σ. 270 κέ.) < mahrut. νάξης «ιδιότροπος, παράδοξος» (σ. 277) < naksi. νασούπι «κακή μοίρα, δυσμενής τύχη» (σ. 277) < nasip. ξεπιτέρω «ἐπὶ ζῶων, πτηνῶν καταστρεφόντων τὰ σπαρτά, ἀμπέλια, ἀγρούς κλπ.» (σ. 285: πατίρω ἢ μπιτ μπιτ ἢ ξεπιτέρω < πίτερα, πίτυρα) < ξε + bitmek. πισπιντι «ἄσημον, εὐτελές, κακόμοιρον ζῶον» (σ. 315) < pis «βρώμικος» + pinti «κακόμοιρος». πουσονέρω «ἐξοικονομῶ, βολεύω» (σ. 325: ἰταλ. passare;) < bağarmak. σαμπαρίζω «ακτυῶ» (σ. 338: ξενική λέξις;) < şamar. σαξί «πηλοφόριον» (σ. 338: σάττω) < saksı. σαρπίζω «σαστίζω, θαμβοῦμαι» (σ. 339: σαλπίζω) < çarpmak. σίσκος «εὐτραφής, χονδρός» (σ. 343) < şişko. σουλουγάνης «ἀσθενικός ἄνθρωπος» (σ. 352) < ἄ συνθ. εἶναι τὸ sulu «ὑδαρής». σουλουντράνι «κρουνηδόν» (σ. 352) < ἄ συνθ. τὸ sulu. σικεντίζω «ἐρεσχελῶ, πειράζω» (σ. 364) < sikinti. ταγίνι «τὸ ἐκάστω ἀναλογούν μέρος τῆς τροφῆς» (σ. 372: ταγή) < tayin «μερίδιο» < ἔλλην. ταγή. τατάς «ἀνάδοχος» (σ. 374 κέ.) < dede, tete (πρβ. ποντ. τατάς και άρχ. τέττα). φοντάς, φοτάς «λεπτὸν τσεμπερί πού φοροῦν αἱ γυναῖκες τοῦ χωριοῦ τῶν Σπόων» (σ. 404) < fita, futa. φτειράδα «συκοφαντία» (σ. 406: φτειρώ) < iltira (άραβ. άρχής). χαβέσι «ζῆλος, προθυμία» (σ. 410) < haves. χαράρι «μέγας ἐκ τριχῶν αἰγὸς και πλατύστομος σάκκος» (σ. 413) < harar. χασίλι «σανός, χλωρὴ κριθή» (σ. 414) < hasil.

γ) Λέξεις ἰταλικῆς προέλευσης: μονζούρι (σ. 269) < ἰταλ. misura. μουσκλώνω «γίνομαι κατηφής, συνοφρυωμένος, ὀργίλος» και μουσκλο «εἶδος δαμασκηνου με παχεῖαν σάρκα και λίαν εὔγευστον» (σ. 271) < νεοελλ. μοῦσκλο «μὺς» < ἰταλ. muscolo. ρεκαβέρω «ἀμιλλῶμαι, διαγωνίζομαι, διαφιλονικῶ τι» (σ. 333) < ἰταλ. ricavare, βενετσ. recavar «ἐπιδιώκω κέρδος». σιρουντέρω, -άρω «βοηθῶ, εὐνοῶ, συνεννοῦμαι» (σ. 343: λατιν. secundus) < ἰταλ. secondare. σκόρπα «βλάβη, ζημία, προσβολή» (σ. 348) < ἰταλ. colpa.

Ε. Βε λ τ ί σ η λ η μ μ ά τ ω ν. Ὅρισμένα λήμματα τοῦ λεξικοῦ εἶναι πλημμελῆ ἢ λιγότερο δουλεμένα ἀπὸ ἄλλα λήμματα και συνεπῶς λιγότερο ἐπιτυχημένα. Οἱ παρακάτω παρατηρήσεις ἀποβλέπουν στὸ νὰ δώσουν τὴ δυνατότητα γιὰ μιὰ βελτιωμένη ἐμφάνιση τῶν λημμάτων αὐτῶν σὲ ἐνδεχόμενη δευτέρα ἐκδοση. Διαιροῦμε και ἐδῶ γιὰ λόγους πρακτικοὺς τὰ λήμματα αὐτὰ σὲ τρεῖς κατηγορίες.

α) Λέξεις ἑλληνικῆς προέλευσης: ἀνθρωμισά (σ. 14)· ἡ λ. ἐρμηνεύεται ὡς «ἀνθρωπισμός», καλὸ θὰ ἦταν ὅμως νὰ δοθῆ ἢ πρωτότυπὴ τῆς λ. ἀνθρωπιά. ἀντζήμιος, ἀγκήμιος και ἀντζηνιαστος «καινουργής» (σ. 46)· ἡ ἐρμηνεία πού δίνεται δὲν εἶναι ἀρκετὰ σαφής· ἢ σωστὴ παραγωγή: ἀνεγκαινίαστος > * ἀγκαίνιαστος > * ἀγκάμιος > ἀντζήμιος. ἀπατός μου «ἐγὼ ὁ ἴδιος» (σ. 55)· ἡ λ. ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ βυζαντ. ἀπαντός, ἀπατός, ἀγνοεῖται ὅμως ἢ ἐπιτυχημένη παραγωγή τῆς ἀντωνυμίας ἀπὸ δωρ. αὐταντός ἀπὸ τὸν Α. Τσοπανάκη (*Μιὰ δωρική ἀντωνυμία*, Ρόδος 1948). Γελλοῦ «κακοποιὸν θῆλυ φάντασμα κτλ.» (σ. 110)· τὸ σύνθετο Γελλοφάς ἐρμηνεύεται ἀὸ τρώγων τὴν Γελλῶ, ἄρα ὁ ἐπικίνδυνος, ὁ βάσκανος, ὁ γλωσσοτρώγων τοῦς ἄλλους· νομιζῶ ὅτι τὸ Γελλοφάς πρέπει νὰ σημαίνῃ ἀὸ τρώγων, ὡς ἡ Γελλῶ, ὅ,τι δηλ. και τὸ γελλοτρώω τῆς διαλέκτου. δραμυθθά (σ. 144)· δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὴν ἐπίδραση τοῦ ἰταλ. trementina < terebinthina γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν ἐξελιξή β > μ στὸ δραμυθθά < τερέβινθος, γιατί και στίς δύο περιπτώσεις ἔχουμε ἀνεξάρτητη τροπὴ ν > m. ἔγνοια (σ. 151)· ἡ λ. ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ ἀρχ. ἔγνοια με παρετυμολογία πρὸς τὸ γνώμη, γνωρίζω, γνώση, γνώθη κτλ.· ἡ ἐμφάνιση τοῦ γ ἐξηγεῖται φωνητικὰ (νν > γν)

καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ καταφύγουμε στὴν παρετυμολογία. εἶ «ἐπιφώνημα» (σ. 152)· γιατί ἢ προσπάθεια γιὰ ἐτυμολογία; *ζεματίζω*, *ζεματίζω* (σ. 182)· ὁ δεύτερος τύπος ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν πρῶτο μὲ ἀφομοίωση ὀπισθοχωρητικῆ· στὴν πραγματικότητα ἔχουμε οὐρανοτικὴ ἐπίδραση τοῦ ζ στὸ ε. *καλύψου(ν)* στὴν ἀρατικὴ φρ. «ποῦ νὰ σὲ καλύψου» (σ. 211)· ὁ συντάκτης ἐρμηνεύει «ποῦ νὰ σοῦ κλείσουν τὰ μάτια», πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ φρ. σημαίνει «ποῦ νὰ σὲ καλύψουν μὲ χῶμα, νὰ σὲ θάψουν». *κουτάλι* (σ. 238)· οἱ ἐρμηνεῖες τοῦ Κοραῆ (*κῦταλον*) καὶ Meyer (*scuta*) εἶναι πκλιές· τῆ λέξη ἐρμήνευσε σωστά ἀπὸ τὸ μεταγ. *κώταλις* ὁ Κ. Ἄμαντος, *Γλωσσ. Μελέται* 190 κέ. *κρονκέλλι* «ὁ κρικός, τὸ ρόπτρο τῆς πόρτας» (σ. 240)· ὁ συγγρ. διερωτᾶται πῶς ἐμφανίσθηκε τὸ *ου* στὴ θέση τοῦ *ι*· ἡ ἀπάντηση εἶναι, λόγῳ τοῦ γειτονικοῦ ρ. *λονάρα* «χειρόκτενον μέγα μὲ τὸ ὁποῖον συνηθίζουν νὰ ξαίνουν τὸ λινάρι» (σ. 249)· ὁ συγγρ. συνδέει μὲ *δισταγμὸ* πρὸς τὸ *λανάρα*, ἐπεὶδὴ προφανῶς *δυσπιστεῖ* ὡς πρὸς τὴ φωνητικὴ ἐξέλιξη *α > ο*· ἀλλὰ ἡ μεταβολὴ *α > ο* κοντὰ στὰ χειλικὰ σύμφωνα καὶ μερικὲς φορὲς στὰ ὑγρά εἶναι γνωστὴ (πρβ. σ. 96: *βορβάτος* < *βαρβάτος*, σ. 97: *βορδακλίδς* < *βαθρακός*, βλ. καὶ Χ. Π. Συμεωνίδη, «Χεῖλιωση στὴ Μεσαιωνικὴ καὶ Νέα Ἑλληνικὴ», *Βυζαντινά* 4, 1972, 239 κέ.). *παραντώνω* «ἀπαυδῶ, ἀποκάμνω» (σ. 302)· νὰ συνδεθῆ τὸ ρ. μὲ τὸ κοινὸ νεοελλ. *βαλαντώνω* «στενοχωρῶ». *ριζικός* «κινδυνώδης», *ριζικὸ* «τύχη, μοίρα» (σ. 334)· καὶ οἱ δύο τύποι παράγονται ἀπὸ ἰταλ. *risico*, *risicare*· ἀλλὰ ἡ ἰταλικὴ λ. προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλλην. *ριζικό*, *ριζικός*, ἐνῶ ἐξάλλου ἡ μεσολάβηση τοῦ ἰταλ. *risico* γιὰ νὰ φτάσουμε στὸ νεοελλ. *ριζικό*, ὅπως δέχεται καὶ ὁ Ν. Ἀνδριώτης, Ἔτυμολογικὸ Λεξικό, Θεσσαλονίκη 1967², σ. 310 (*ριζικός* > ἰταλ. *risico* > *ριζικό*), πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ γιὰ λόγους σημασιολογικοῦς. *σουμτσά*, *σημτσά* «σηπία» (σ. 352)· ἡ μεταβολὴ *ι > ου* δὲν γίνεται λόγῳ τοῦ συριστικοῦ σ ἀλλὰ τοῦ χειλικοῦ π. *φιαλὸς* «σίελος, σάλιο» (σ. 398 κέ.)· ὁ τύπος ἐρμηνεύεται μὲ ἐναλλαγὴ σ-φ (*σίελος* > *φιάλος*), δὲν ἐξηγοῦνται ὅμως οἱ λόγοι τῆς ἐναλλαγῆς αὐτῆς (παρετυμολογία πρὸς τὸ *φτύνω*, *φτυνὸν* κτλ.). *φονάρι* «φανάρι» (σ. 401)· ὁ συγγρ. δέχεται ἀνομοίωση τῶν δύο *α* ἢ παρετυμολογία πρὸς τὸ *φῶς*· ἔχουμε ὅμως χειλωτικὴ ἐξέλιξη *α > ο*.

β) Λέξεις ἀνατολικῆς προέλευσης (τουρκικὲς, ἀραβικὲς, περσικὲς): *ἀβλατίζω* «ἐπικαιρῶς πράττω τι, μετὰ προσοχῆς, προφυλάξεως πράττω τι» (σ. 3)· ὁ συγγρ. παράγει ἀπὸ τὸν τουρκ. παθ. ἀόριστο *avlandim*, σωστὴ ὅμως εἶναι μόνον ἡ παραγωγή ἀπὸ τὸν ἑνεργ. ἀόρ. *avladim*. *ἀμπάρι* (σ. 28)· νὰ προστεθῆ ἡ τουρκ. λ. *ambar*, ἀπὸ τὴν ὁποία πρᾶγεται. *ἀχούρι* (σ. 82)· ὁ συγγρ. παράγει ἀπὸ τουρκ. *ahır*, ποῦ συνδέει μὲ ἀρχ. *ἀχύριον*· ἀλλὰ τὸ τουρκ. *ahır* προέρχεται ἀπὸ τὸ περσ. *āxur*, *āxūr*, λ. συγγενῆ πρὸς τὸ ἀρχ. *ἀχύριον*. *γαζέτσι* «ἰδιοτροπία, ὀργιλότης» (σ. 106)· ὁ συγγρ. παράγει ἀπὸ ἀραβ. *kazar*· προτιμότερη ἢ ἀπευθείας σύνδεση μὲ τὸ τουρκ. *gazer*, *gazar*. *γαρμπής* «ἄνεμος νοτιοδυτικὸς» (σ. 108)· δὲν συντρέχει κανεὶς λόγος γιὰ μιὰ παραγωγή ἀπὸ τὸ ἰταλ. *garbino*, ὅπως δέχεται ὁ συγγρ. ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τὸ τουρκ. *garbi*. *γιασεμί* (σ. 114)· νὰ συνδεθῆ ἡ λ. μὲ τὸ περσικὴ ἀρχὴ τουρκ. *yāsemīn*. *δράμι* «τὸ 1/400 τῆς δικῆς» (σ. 144)· ἡ παραγωγή ἀπευθείας ἀπὸ *δραχμὴ* (> **δραχμίον*) > **δραμίον*) δὲν εὐσταθεῖ· τὸ *δράμι* ἀποτελεῖ ἀπόδοση τοῦ τουρκ. *dirēm* < ἀραβ. *dirhem* < ἀρχ. **δράχμιον*, *δραχμὴ*. *ζαρίφης* «ἀδύνατος, λεπτοφυής» (σ. 179)· νὰ προστεθῆ ἡ παραγωγή ἀπὸ τουρκ. *zarif*. *ζαφαράς* «τὸ φυτὸν κρόκος» (σ. 179)· προτιμότερη ἢ σύνδεση (ὄχι μὲ γαλλ. *safran*) μὲ τουρκ. *safran*. *ζάφτι* «σχῆς, ἐξουσία» καὶ *ζαφτιές* «χωροφύλαξ» (σ. 179)· οἱ λέξεις παράγονται ἀπὸ τουρκ. *zarf* καὶ *zarfiye* ἀντίστοιχα. *κάρφας* «ὁ πρῶτος τεχνίτης» (σ. 218)· νὰ συνδεθῆ ἡ λ. ἀπευθείας μὲ τὸ τουρκ. *kalfa*. *λαλλά* «προμήτωρ» (σ. 244)· νὰ προστεθῆ ἡ παραγωγή ἀπὸ τὸ τουρκ. *lâla*. *λιπατές* «περιχιτώνιον» (σ. 248)· νὰ προστεθῆ ἡ παραγωγή ἀπὸ τὸ τουρκ. *libade*. *σαλουβάρι* «σαλβάρι» (σ. 337)· νὰ συνδεθῆ ἡ λ. ἀπευθείας μὲ τὸ τουρκ. *şalvar*. *σαϊτάνης* (σ. 339: *σατανάς*)· νὰ συνδεθῆ μὲ τὸ τουρκ. *şeytan*. *σουφάς*, *σοφάς* «ὑψηλὸν ξύλινον διαχώρισμα τῆς οἰκίας κλπ.» (σ. 353)· νὰ συνδεθῆ ἡ λ. ἀπευθείας μὲ τὸ τουρκ. *sofa*. *τσόχα* (σ. 390)· νὰ συνδεθῆ ἀπευθείας μὲ τὸ τουρκ. *çuha*.

χαράμι (σ. 413)· νά συνδεθῆ με τὸ τουρκ. haram. χαράμης «ληστής» (σ. 413)· νά συνδεθῆ με τὸ τουρκ. harami.

γ) Λέξεις ἰταλικῆς προέλευσης: βιζικάντι «ἐκδόριον» (σ. 93)· νά προστεθῆ κοντὰ στὴν ἰταλ. λέξη vescicante καὶ ὁ βενετσιάνικος τύπος vissigante. ζέρω «φοιτῶ που τακτικῶς, ἐνδιαιωμαι» (σ. 180)· γιὰ τὴ μεταβολὴ α > ε (ἰταλ. usare > ζάρω Κρήτη > ζέρω Κάρπαθος) ἐπικαλεῖται ὁ συγγρ. τὴ γειννίαση τοῦ ρ· πρόκειται ὅμως γιὰ ἀναλογικὴ ἐμφάνιση τοῦ ε στὴ θέση τοῦ α κατὰ τὰ ἑλληνικὰ ἤπαρα - παίρω, ἐσπάρταρα - σπαρταίρω κτλ. (βλ. Κ. Μηνᾶ, Ἰδιώματα Καρπάθου 88 κέ.). μονέδα «νόμισμα» (σ. 267)· πιὸ κοντὰ στὴ λ. εἶναι ὁ βενετσιάνικος τύπος moneda. μπουρμπιερη, μπουρβερη «διὰ τῆς λέξεως δηλοῦται τι τὸ μαῦρον καὶ καῖον» (σ. 274)· νά συνδεθῆ ἡ λ. με τὸν κοινὸ νεοελλ. τύπο πούλβερη καὶ νά παρατεθῆ ἡ ἐρμηνεία ἀπὸ μεσ. πούλβερης < λατιν. pulvis, -eris. πρεμούρα «μεγίστη προθυμία, ἐπιθυμία» (σ. 326)· νά προστεθῆ ἡ ἐρμηνεία ἀπὸ τὸ ἰταλ. premura.

Στ. Ὁ ρ θ ο γ ρ α φ ί α. Οἱ ἐπιμελητὲς τῆς ἐκδοσης ἀκολούθησαν στὸ θέμα τῆς ὀρθογραφίας πιστὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ συγγραφέα (ὁ ὁποῖος ἀπέδωσε τὶς λέξεις τοῦ ἰδιώματος στὴν ἱστορικὴ ὀρθογραφία) ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες, ἐλάχιστες, καινοτομίες πού ἀφοροῦν κυρίως: α) τὴ γραφὴ με -η τῶν τριτόκλιτων σὲ -ις (βρώση, γνώση), β) τὴν καθιέρωση τῆς ὀξείας σὲ ὅλα τὰ προσηγορικὰ σὲ -ας (ἀγάς, μλωνάς), γ) τὴ γραφὴ με -ι τῶν οὐδέτερον πού προέρχονται ἀπὸ ἀρχ. ἀπαρέμφατα (φαγί). Ἄλλὰ καὶ οἱ ἐλάχιστοι αὐτοὶ ὀρθογραφικοὶ νεωτερισμοὶ δὲν στάθηκε δυνατὸ νά ἐφαρμοσθοῦν πλήρως, γι' αὐτὸ στὴ σ. 431 δίνονται μαζικὰ παροράματα πού ἀφοροῦν κυρίως παράβαση τῶν νεωτεριστικῶν γραφῶν τῶν κατηγοριῶν α) καὶ β). Ἄλλὰ καὶ στὴ σ. 177 συναντοῦμε παράβαση τοῦ ὀρθογραφικοῦ νεωτερισμοῦ γ): ἔχει «περιουσία». Τὸ γεγονός ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς ἐπιμελητὲς τῆς ἐκδοσης σὲ τυπογραφικὴ ἀβλεψία. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦ τονισμοῦ παρατηροῦν οἱ ἐπιμελητὲς (σ. ιε'): «Γενικῶς δὲ εἰς τὸν τονισμόν τῶν ἰδιωματικῶν λέξεων δὲν ὑπάρχει πάντοτε ὁμοιομορφία, πρᾶγμα ὅπερ οφείλεται εἰς τὴν διάφορον ἀντιμετώπισιν τοῦ θέματος τούτου ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε διορθωτῶν τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων». Πράγματι στὸ θέμα τοῦ τονισμοῦ συναντοῦμε καθαρολογικὰς ὑπερβολὰς, καθὼς τσομπᾶνος (σ. 97), βασιλιάς (σ. 89, -εὺς στὸ Ἱστορ. Λεξ.), γαρμυῆς (σ. 108), γιμελλοῦ (σ. 115, ὅπως καὶ στὸ Ἱστορ. Λεξ., ἂν καὶ οἱ λέξεις τῆς κατηγορίας αὐτῆς προέρχονται ἀπὸ ἀρχ. οὐσ. σὲ -ὦ: Γελλῶ, μιμῶ κτλ.). Ἡ ὀρθογραφία μερικῶν λημμάτων ξενίζει τὸν ἀναγνώστη καὶ δὲν συνεπικουρεῖται ἀπὸ ἐνδεχόμενὴ ἐτυμολογία πού δέχεται γιὰ τὴ λ. ὁ συγγρ. Ἐνῶ π.χ. στὸ σκεντίζω «στενοχωρῶ» (σ. 364) δικαιολογεῖται κατὰ κάποιον τρόπο ἡ γραφὴ σκ-, γιὰτὶ ὁ συγγρ. ἀγνοεῖ τὴν παραγωγὴ ἀπὸ τουρκ. sikinti, σὲ ἄλλες περιπτώσεις συναντοῦμε ὀρθογραφίαις λέξεων ἐντελῶς ἀπαράδεκτες καὶ ἀστήρικτες, πού δὲν καλύπτονται οὔτε με τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἐτυμολογίας τῶν λέξεων αὐτῶν: εἰβάλια «συμβάντα, κατορθώματα» (σ. 153: ἴσως ἰταλ. vaglia), ὕπερηιά «παράπονο, λύπη» (σ. 393: ἰταλ. disperare), φαῖδα «πίστη, ἐμπιστοσύνη» (σ. 394: ἰταλ. fede). Μερικὲς φορές ὁ συγγρ. καθιερώνει ὀρθογραφίαις νεοελλ. τύπων, τοὺς ὁποῖους δὲν μποροῦν νά δικαιολογήσουν οἱ φωνητικοὶ κανόνες τῆς σύγχρονης νεοελλ. γλώσσας: φουκέντρι, φουκέντρι «βουκέντρι» (σ. 407), φωτάς, φουτάς (σ. 404: τουρκ. futu), ἀντζήνιαστος καὶ ἀντζήνιος (σ. 46, γρ. ἀντζί-: ἀνεγκαινίαστος). Ἄλλοτε ἡ πλημμελὴς ὀρθογράφηση μιᾶς λέξης εἶναι συνέπεια ἀνεπαρκοῦς ἐξέτασης τῆς ἱστορίας τῆς ἡ γραφὴ με δύο λ τῆς λ. μεταλλίκι (σ. 264) π.χ. δὲν δικαιολογεῖται, γιὰτὶ ἡ λ. προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκ. metalik, metelik < ἑλλην. μεταλλικός.

Ζ. Ἀβλεψίεις. Ἀπὸ τὶς πολλὰς ἀβλεψίεις, ποὺ ἔχουμε σημειώσῃ στὰ περιθώρια τοῦ ἔργου καὶ ποὺ βρίσκονται στὴ διάθεση ἐνδεχόμενης δευτέρας ἐκδοσης, δίνουμε ἐδῶ ἓνα δεῖγμα ἀπὸ τὶς σημαντικότερες: ἀξυπόλητος (σ. 51)· γρ. ἀξυπόλητος. armum (σ. 70: ἄρμα, στ. 4)· γρ. arma. τ' ἀκά, τὰκά (σ. 78: αὐτό, στ. 13, 14 τῆς δεξιᾶς στήλης)· γρ. τ' ἀκά, τὰκά. γαῖ-δάρα (σ. 106: γάδαρος, στ. 7, 9)· γρ. γαδάρα. γνωρίζομαι, γνωρίζω (σ. 121: γνωρίζω, στ. 2, 3)· γρ. γνωρίζομαι, γνωρίζω. πάχος ὑπογώνιον (σ. 226: κισθάνι)· γρ. πάχος ὑποπωγώνιον. μονοάλλια (σ. 267: μονοάλλι, στ. 3)· γρ. μονοάλλια. ἀρχ. μονάλλος (σ. 270: μουλλός, τελευτ. στ.)· γρ. ἀρχ. μυλλός. ἰταλ. battare (σ. 273: μαπατέρω, τελευτ. στ.)· γρ. pattare. σουμπτά (σ. 352)· γρ. σουμπτά. στιμῆν (σ. 359: στιμή, στ. 2)· γρ. στιμήν.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις δὲν ἔχουν σκοπὸ—ἄλλωστε οὔτε μποροῦν— νὰ μειώσουν τὸν τεράστιο μῶχθο τοῦ συγγρ. καὶ τὸν πολὺ κόπο τῶν ἐπιμελητῶν τῆς ἐκδοσης γιὰ μιὰ φροντισμένη ἐμφάνιση τοῦ ἔργου. Σὲ ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἰ-δους φυσικὸ εἶναι καὶ παραλείψεις νὰ σημειώνωνται καὶ νὰ δίνωνται ὄχι πάν-τοτε ἐπιτυχημένες λύσεις σὲ διαλεκτολογικὰ προβλήματα, ποὺ ἓνα τρίτο νη-φάλιο μάτι, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὸν ὄγκο τοῦ συνόλου τῆς δουλειᾶς, πιὸ ἥρεμα καὶ ἴσως μὲ περισσότερη ἐπιτυχία μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίσῃ. Ὁ συγγραφέας τῆς σύντομης αὐτῆς βιβλιοκρισίας θὰ χαιρόταν πολὺ, ἂν οἱ ἐπιμελητὲς τῆς ἐπό-μενης ἐκδοσης ἐνσωμάτωναν τὶς παρατηρήσεις του στὰ οἰκεία λήμματα τοῦ ἔργου.

X. Π. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ

Τὰ ἑλληνικὰ προεπαναστατικὰ περιοδικά. *Εὐρετήρια*. Α': Ἀθηνᾶ, Καλ-λόπη, Μέλισσα, Τὸ Μουσεῖον. Ἐπιμέλεια Ἀγγελικῆς Παναγιω-τοπούλου - Γαβαθᾶ, Ἀθ. 1971. 8ο, σσ. στ', 60 ("Ἐκδ. Κέντρου Νεοελ-ληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε.).

Τὰ παλιὰ ἑλληνικὰ περιοδικά, ἰδίως ὅσα ἐκδόθηκαν στὸ ἐξωτερικὸ, ἀπο-τελοῦν δυσπρόσιτες, ἂν καὶ σημαντικές, πηγές τῆς πολιτικῆς, φιλολογικῆς καὶ παιδευτικῆς δραστηριότητος διακεκριμένων ἐκπροσώπων μιᾶς ἀπὸ τὶς πιὸ κρί-σιμες περιόδους τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Ἔχουν ἀποθησαυριστῆ ἐκεῖ πολύ-τιμες εἰδήσεις καὶ σχόλια γιὰ ποικίλα θέματα, ὅπως ἡ δράση ἑλληνικῶν παροι-κιῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἡ ἔδρυση καὶ ἡ κίνηση ἑλληνικῶν σχολῶν τοῦ ἐξω-τερικοῦ, οἱ ἰδεολογικὲς καὶ φιλολογικὲς διαμάχες ἀποδήμων λογίων, ἡ ἐκδο-τικὴ καὶ φιλολογικὴ δραστηριότητα κ.ἄ. Δημοσιεύονται ἐπίσης εἰδήσεις γιὰ πολιτικὰ καὶ πολεμικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς, τὰ ὅποια εἶναι βέβαια γνωστὰ ἀπὸ ἄλλες, περισσότερο ἔγκυρες, πηγές, ἀλλὰ ὁ σχολιασμός τους ἐδῶ ἀπὸ Ἑλ-ληνες παρατηρητὲς προσφέρει στοιχεῖα γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τους καὶ συνεπῶς γιὰ τὴν ἐνδεχόμενὴ σχέση τῶν γεγονότων αὐτῶν μὲ τὰ ἑλληνικὰ ζητήματα.

Τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν ἔχει προγραμματίσει ἐδῶ καὶ χρόνια τὴν ἀξιοποίηση τῶν ἐντυπων πηγῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Συντάσσονται ἤδη ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Ἰδρύματος εὐρετήρια βασικῶν ἐντύπων, ὅπως π.χ. τοῦ «Λογίου Ἐρμού» καὶ τοῦ «Ἑλληνικοῦ Τηλεγρά-φου», ποὺ καλύπτουν μαζὶ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1811 ὡς τὸ 1836. Τὰ εὐρετήρια αὐτά θὰ ἀποτελέσουν ἀσφαλῶς ἀληθινὰ «ἐργαλεῖα» γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ νεοελληνιστῆ, ἱστορικοῦ ἢ φιλόλογου. Στὴ σειρά τῶν βοηθημάτων αὐτῶν

ἀνήκει καὶ ἡ εὐρετηρίαση τεσσάρων προεπαναστατικῶν περιοδικῶν ποὺ ἐκδόθησαν στὸ Παρίσι (α' Ἀθηνᾶ), 1819· «Τὸ Μουσεῖον», 1819· «Μέλισσα ἢ Ἐφημερίς Ἑλληνική», 1819-1821) καὶ στὴ Βιέννη («Καλλιόπη», 1819-1821). Τὴν ἐπιμελήθηκε ἡ συνεργάτρια τοῦ Ἰδρύματος Ἀγγελικὴ Παναγιωτοπούλου-Γαβαθᾶ, ἡ ὁποία ἀποδελτίωσε ὅλα τὰ ἀνθρωπωνύμια καὶ τοπωνύμια τῶν περιοδικῶν αὐτῶν (με ἐξαιρέση μόνο τὰ κύρια ὀνόματα ποὺ περιέχουν οἱ βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς στὶς ὑποσημειώσεις τῶν κειμένων) καὶ συνέταξε καὶ ἀναλυτικὸ πίνακα περιεχομένων τῶν ἐκδοθέντων τόμων, τιτλοφορώντας καὶ τὰ ἀτίτλα δημοσιευμάτων τους (ποὺ εἶναι πολλά). Ἡ ἀποδελτίωση καὶ ἡ κατάταξη τῶν λημμάτων ἔγινε με φροντίδα καὶ με γνώση τῶν πολλῶν προβλημάτων ποὺ παρουσιάζουν οἱ ἐργασίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους· οἱ δυσκολίες μάλιστα ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ ἐπιμελήτρια τοῦ εὐρετηρίου ἦταν ἰδιάζουσες καὶ ἰδιαίτερα σοβαρές, ἐπειδὴ ἡ ἀποδελτιωτέα ὕλη δὲν εἶχε οὔτε τὴν καθιερωμένη σήμερα ὁμοιομορφία τῶν περιοδικῶν δημοσιευμάτων οὔτε καὶ τὴν τάξη ποὺ συναντοῦμε σὲ ἄλλες ἐκδόσεις τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

I. K. ΧΑΣΙΩΤΗΣ

Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Δ. Γκίνη - Β. Μέξα (1800-1863). Πίνακες ἐκδοτῶν καὶ τόπων ἐκδόσεως. Ἐπιμέλεια Δ ἡ μ η τ ρ α ς Σ κ. Π ι κ ρ α μ ἔ ν ο ν καὶ Ἰ ω ἄ ν ν α ς Ζ α μ π ἄ φ τ σ η, ἸΑΘ. 1971. 8ο, σσ. στ', 104 (Ἐκδ. Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε.).

Ἡ «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ποὺ εἶχαν συντάξει ὁ Δημήτριος Γκίνης καὶ ὁ Βαλέριος Μέξας (τόμ. 1-3, ἸΑΘ. 1939-1957), δὲν ἔχει ἀκόμη ἀξιοποιηθῆ ὅσο ἔπρεπε, ὄχι μόνο ἐξαιτίας τῆς τάσης ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς νεώτερος ἐρευνητές μας νὰ ἐπιζητοῦν τὴ μαρτυρία τῆς ἀνέκδοτης χειρόγραφης πηγῆς καὶ νὰ ὑποτιμοῦν τὴν ἀξία τῆς ἐντυπης, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τῆς ἐλλείψεως ἀναλυτικῶν εὐρετηρίων τοῦ ἔργου (στὸ τέλος τοῦ τρίτου τόμου ὑπάρχει μόνο ἓνα ἀτελὲς εὐρετήριο κύριων ὀνομάτων). Τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν προσπάθησε νὰ καλύψῃ τὶς ἐλλείψεις καὶ νὰ βρῆ φάρμακο στὶς δυσκολίες γιὰ τὴ χρῆση τῆς «Βιβλιογραφίας», ἐκδίδοντας: στὰ 1967 κατὰλογο τῶν ἀβιβλιογράφητων ὡς τότε ἑλληνικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν τῆς ἴδιας σχεδὸν ἐποχῆς (1811-1863), στὰ 1968 ἀλφαβητικὴ ἀναγραφή τῶν τίτλων (με τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα τους) τῶν δημοσιευμάτων ποὺ καταγράφονται στὴ «Βιβλιογραφία»¹, καὶ πρόσφατα εὐρετήρια τῶν ἐκδοτῶν, τῶν τόπων ἐκδόσεως, τῶν χαρακτῶν, λιθογράφων καὶ λιθογραφείων. Ἡ σημασία τῆς τελευταίας αὐτῆς ἐργασίας εἶναι ὀλοφάνερη: Ὁ ἐρευνητὴς ἔχει στὴ διάθεσή του, σὲ ὀλόκληρη σχεδὸν τὴν ἑκτασὴ της, τὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδας ὅπου τυπώθηκαν στὰ 1800-1863 βιβλία καὶ φυλλάδια καὶ τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ ξένων τυπογραφείων ποὺ τύπωναν ἑλληνικὰ βιβλία (πρὶν δημοσιευτῆ ἢ ἐργα-

1. Δ. Σ. Γκίνη, *Κατάλογος ἑλληνικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν (1811-1863)*, β' ἐκδ. 1967. Ἐμμ. Ι. Μοσχονᾶ, *Ἀλφαβητικὴ ἀναγραφή τῶν τίτλων τῆς Βιβλιογραφίας Γκίνη-Μέξα (1800-1863)*, 1968.

σία αυτή, ο Χ. Παπαστάθης παρουσίασε ενδιαφέρουσα μελέτη για τὰ τυπογραφεία τῆς Θεσσαλονίκης, στηριγμένος κυρίως στὰ στοιχεῖα καὶ τὶς πληροφορίες τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας», τὴν ὁποῖαν ἀσφαλῶς ἀναγκάστηκε νὰ ξεφυλλίσῃ σχεδὸν ὀλόκληρη, ἐλέγχοντας ἕνα πρὸς ἕνα τὰ λήμματα τῆς¹. ὁ ἐρευνητὴς βρίσκει ἐπίσης ἀμέσως τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἀ' ἢ τοῦ β' ἐκδότου ἢ τῆς ἐκδοτικῆς ἐταιρείας (βλ. π.χ. τὸ ἐκδοτικὸ ἔργο τοῦ Νικολαΐδου-Φιλαδελφέως, σελ. 43-44, ἢ τοῦ Νικολάου Γλυκέως στὴ Βενετία, σελ. 14-16). ἔχει ἀρκετὰ ὀνόματα ἀπὸ τοὺς πρώτους χαρακτὲς καὶ λιθογράφους ποὺ ἐργάστηκαν σὲ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις· ἔχει, τέλος, στὴ διάθεσή του ἕνα πρόχειρο χρονολογικὸ πῖνακα τῆς «Βιβλιογραφίας» (ποὺ παρατίθεται σὲ Παράρτημα τοῦ βιβλίου, σελ. 99-100), ἀπὸ τὸν ὁποῖο μπορεῖ εὐκόλα νὰ συντάξῃ (ἴσως θὰ ἔπρεπε μάλιστα νὰ εἶχε γίνῃ ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἐπιμελήτριες τῶν Πινάκων) μίαν πρόχειρη ἔστω στατιστικὴ τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων γιὰ κάθε χρόνον, ἀπὸ τὸ 1800 ὡς τὸ 1863.

Ἔτσι αὐτὰ τὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι πάντοτε πλήρη: Ὅταν ἡ «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία» δὲν δίνῃ ἐξακριβωμένα τόπον καὶ χρόνον ἐκδόσεως, ὄνομα ἐκδότου κτλ. (στὶς περιπτώσεις ἀνωνυμίας ἢ ὅταν λείπουν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀπὸ τὰ βιβλιογραφούμενα ἔντυπα), μοιραῖα δὲν τὰ περιλαμβάνουν καὶ τὰ εὐρητήρια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ πλήρης βιβλιογράφηση τῶν ἐτῶν 1800-1863 δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθῆ (βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τῶν συμπληρώσεων, προσθηκῶν καὶ διορθώσεων στὶς σελ. 101-103). Ἔτσι, ἡ εἰκόνα τῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητος κατὰ τὸ πρῶτον μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν εἶναι ἐντελῶς ξεκαθαρισμένη. Ἀλλὰ ἀκριβῶς γιὰ τὴν πραγματοποιήσῃ αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ χρειάζονται ἀπαραίτητα ἐργασίες, ὅπως οἱ Πίνακες ποὺ σχολιάζουμε ἐδῶ, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν γι' αὐτὸ τὸ λόγο βασικὴ προσφορὰ στὴν ἔρευνα.

I. K. ΧΑΣΙΩΤΗΣ

Βασ. Σφυρόερα, Ἱλαρίων Σιναΐτης ὁ Κρητὴς (1765;-1838) καὶ αἱ δύο ἐπιστολαὶ του περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἁγίων Γραφῶν, ΕΦΣΑ 20, 1969-1970, 224-310.

Ὁ Ἱλαρίων Σιναΐτης εἶναι ὁ λόγιος κληρικὸς ποὺ μετέφρασε τὴν Ἁγία Γραφή στὴν ἀρχὴ τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ πατριαρχικὴ ἔγκριση καὶ κατὰ παραγγελίαν τῆς Ἀγγλικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρείας. Καταγόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἐμόνασε στὸ Σινᾶ, ἐχρημάτισε ἡγούμενος τοῦ Σιναΐτικου Μετοχίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μητροπολίτης Τορνόβου. Γιὰ τὸ βίο καὶ τὴ δράση του δὲν ἔχει δημοσιευτὴ ὡς τώρα πλήρης μελέτη. Ὁ συγγρ. συγκεντρώνει ὅλες τὶς σχετικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, ἐκδίδει δύο ἐπιστολὰς του καὶ συνθέτει ἔτσι καὶ μὲ νέα στοιχεῖα τὴ βιογραφία τοῦ ἀνδρὸς ποὺ ἔπαιξε ἐνεργὸ ρόλον στὰ πνευματικὰ θέματα τοῦ καιροῦ του, ἄφησε ἐνδιαφέρον συγγραφικὸ ἔργο καὶ συνέδεσε τὸ ὄνομά του μὲ τὶς διαμάχες γιὰ τὴ μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Οἱ δύο ἐπιστολὰς ποὺ ἐκδίδονται ἦταν γνωστὲς

1. Χαραλ. Κ. Παπαστάθης, «Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεία τῆς Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 8, 1968, 239-254.

μόνο από την αγγλική τους μετάφραση. Ἀντίγραφα τους, θεωρημένα από τὸν ἴδιο τὸν Ἰλαρίωνα, βρίσκονται στοὺς κώδ. 192 τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης καὶ 1341 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης· ἡ δεύτερη σώζεται καὶ στὸν κώδ. 723 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἀνθίμο καὶ τῆ Σύνοδο, «περὶ τῆς διαθέσεως τῆς Τυπογραφίας καὶ τῆς εἰς τύπους ἐκδόσεως τῶν Ἱερῶν Γραφῶν», καὶ ἔχει ἡμερομηνία 20 Αὐγούστου 1822. Περιέχει τὶς προτάσεις τοῦ Ἰλαρίωνος γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, τοῦ ὁποῦ καὶ ὁ ἴδιος εἶχε χρηματίσει συνεργάτης, καὶ γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀπὸ τῆ μετάφρασή του. Ἀναπτύσσονται τὰ σχετικὰ μὲ τὴ μετάφραση αὐτῆ, ποὺ ἄρχισε μὲ τὴν πατριαρχικὴ ἔγκριση, ὁ τρόπος τῆς ἐργασίας καὶ οἱ ἀρχές ποὺ ἀκολουθήθηκαν κατὰ τὴν ἐργασία του, δίνονται ἀπαντήσεις στοὺς ἐπικριτὲς τῶν μεταφράσεων, παραθέτονται ἀποσπάσματα ἀπὸ λατινικὴ καὶ ἰταλικὴ μετάφραση καθὼς καὶ δεῦγμα ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Ἰλαρίωνος, ἀναπτύσσεται ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ὠφέλεια ποὺ θὰ προέλθῃ ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῶν μεταφράσεων, καὶ ὑποδεικνύεται ὡς τὶς τελευταῖες τεχνικὲς λεπτομέρειες ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ γίνῃ ἡ ἐκτύπωση στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο.

Ἡ δεύτερη ἐπιστολὴ, γραμμὴν δύο χρόνια ἀργότερα (5 Μαρτίου 1824), ἀπευθύνεται στὸν μητροπολίτη Κυζίκου Ματθαῖο. Ἀπαντᾷ μὲ πολλὰ λεπτομέρειες σὲ ἐπιστολὴ τοῦ δευτέρου, ὁ ὁποῖος εἶχε ὀριστῆ ἀπὸ τὴ Σύνοδο εἰσηγητῆς γιὰ τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Ἰλαρίωνος καὶ ἔδωσε ἀργότερα τὰ πορίσματά του μὲ τὴν «Ἀντίρρησίν» του.

Ἀκολουθεῖ κριτικὸ ὑπόμνημα, φωτοτυπίες αὐτογράφων τοῦ Ἰλαρίωνος, φωτοτυπίες ἐντύπων καὶ εὔρετῆριο κυρίων ὀνομάτων.

Ἡ δημοσίευση τῶν ἐπιστολῶν ρίχνει νέο φῶς ὄχι μόνον στὴν ἔρευνα γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰλαρίωνος, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπίμαχο θέμα τῶν μεταφράσεων τῆς Ἀγίας Γραφῆς.

ΕΛΕΝΗ Δ. ΚΑΚΟΥΛΙΔΗ - ΠΑΝΟΥ

Μαρία Μαυροβάλου, Ἄγνωστος ἐπιτάφιος εἰς Κωνσταντῖνον Βαρδαλάχον, Ἀθήναι 1970. σσ. 13. (Κείμενα καὶ μελέται νεοελληνικῆς φιλολογίας, ἀρ. 69).

Τῆς ἰδίας, Ὁ Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος καὶ τὰ ἀνέκδοτα σχολία του στὸν Γρηγόριο τὸ Θεολόγο, Ἀθήναι 1971. σσ. 18. (Κείμενα καὶ μελέται νεοελληνικῆς φιλολογίας ἀρ. 75).

Στὴν πρώτη μελέτη ἡ συγγρ., ποὺ ἀσχολεῖται εἰδικότερα μὲ τὸν Βαρδαλάχο, δημοσιεύει ἓναν ἄγνωστο ἐπιτάφιο λόγο ποὺ ἐξεφώνησε ὁ Γάλλος συναδέλφος του στὴν Ἑλληνοεμπορικὴ Σχολὴ τῆς Ὀδησοῦ, Λουίζη Ρεπέ. Μετάφραση τῆς νεκρολογίας αὐτῆς βρῆκε ἡ συγγρ. στὸν 5ο τόμο τῶν χειρογράφων βιογραφικῶν σημειώσεων καὶ ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ν. Δ. Λεβίδη σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἴδιου, ποὺ ὑπῆρξε μαθητῆς τοῦ Βαρδαλάχου. Τὸ κείμενο, ὅπως παραδέχεται καὶ ἡ συγγρ., πρέπει ν' ἀξιολογηθῇ μονάχα ὡς μαρτυρία τῆς ἐκτιμῆσεως καὶ τῆς ἀγάπης τῶν μαθητῶν καὶ συναδέλφων πρὸς τὸν λόγιον καὶ

διδάσκαλο, δεδομένου ότι τόσο τῆ φιλολογικῆ του ἀξία, ὅσο καὶ τὰ στοιχεῖα ποῦ παρέχει πρέπει νὰ τὰ δεχθοῦμε μὲ ἐπιφύλαξη.

Ἡ δευτέρη μελέτη ἀποτελεῖ τὴν ἀνακοίνωση τῆς συγγρ. στὸ Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν σπουδῶν στὸ Βουκουρέστι. Παρουσιάζει τὸ χειρόγραφο ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου «Σημειώσεις εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Σημειώσεις εἰς τοὺς Λόγους τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου». Παρακολουθεῖ τις προσπάθειες τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου του, ποῦ τελικὰ ματαιώνεται ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Τὸ χφ, αὐτόγραφο τοῦ Βαρδαλάχου, ὕστερα ἀπὸ περιπέτειες κατέληξε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ν. Λεβίδη, ἀγορασμένο ἀπὸ τὸν παππού του, μαθητὴ τοῦ Β., ὅπου τὸ βρῆκε ἡ συγγρ. Ὑστερ' ἀπὸ σύντομη περιγραφή τοῦ χφ, δίνει δείγματα ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν Σχολίων, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ἀξιόλογα καὶ χρήσιμη τὴν ἔκδοσή τους.

B. ΜΠΟΜΠΟΥ - ΣΤΑΜΑΘΗ

Τίτλου Π. Γιολάλα, Τὸ ἐπικὸν ποίημα τοῦ ἐξ Ἀχρίδος Γρηγορίου Σταυρίδου (Prlicev) «Σκενδέρμπεης». (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ ΙΑ' τ. τῶν «Μακεδονικῶν»), Θεσσαλονίκη 1971.

Der bilinguale Dichter Grigor Prlicev (Grigorios Stavridis) aus Ohrid fand bisher nur von slavistischer Seite Aufmerksamkeit und Beachtung, die sich in zahlreichen Untersuchungen manifestiert; die vorliegende Arbeit des jungen Athener Albanologen Titos Johalas ist die erste wissenschaftliche Untersuchung von griechischer Seite, die sich mit einem Werk dieses im traditionellen Sinne ungewöhnlichen Dichters beschäftigt. Prlicev (1830-1893), dessen Muttersprache die Ohrider Mundart war, hatte während seiner Schulzeit die griechische Hochsprache so gut erlernt, daß er während seines Studienaufenthalts in Athen im Jahre 1860 mit dem epischen Gedicht *O Armatolòs* am dortigen Dichterwettbewerb teilnahm und den Preis gewann. 1862 beteiligte er sich wieder am Dichterwettbewerb, und zwar mit dem epischen Gedicht *Skenderbeg*, erhielt aber diesmal nicht den Preis, obwohl man sich im Athen jener Zeit über die hohen sprachlichen Qualitäten dieser Dichtung einig war. Vollständig veröffentlicht wurde dieses Gedicht, dessen Manuskript fast ein Jahrhundert lang als verloren galt, erst 1967 von der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften (Grigor St. Pürlicev, *Skenderbeg*, Úvod, tekst, prevod i objasnitelni beležki Stúkmil Chr. Kodov, Sofia 1967 = *Skenderbeg*, Einleitung, Text, Übersetzung und Erklärungen, hrsg. von Chr. Kodov). Damit wurden verschiedene Untersuchungen der historischen und literarischen Aspekte dieser Dichtung erstmals ermöglicht.

Nach einer Einleitung zur Person und zum Werk Prlicevs, der sich nach 1862 ganz aus der griechischen Literatur zurückzog und in verschiedenen slavischen Idiomen veröffentlichte, u.a. eine Übersetzung der *Ilias*, konzentriert sich Titos Johalas auf die zwei Hauptprobleme, die sich bei Betrachtung von Prlicevs *Skenderbeg* stellen: 1) die Frage seiner historischen Quellen und 2) die Frage seiner literarischen Vorbilder.

In den bisherigen Untersuchungen zur Frage der historischen Quellen von Prlićev wird die Meinung vertreten, daß Prlićev die Biographie von Barletius benutzt habe (Marini Barletii Scedrensis, *De vita et rebus gestis Scanderbegi praeclarissimi Epirotarum principis*, Ad. don. Ferandum Castriotum eius nepotem, Impressum Romae per B.V., 1508), entweder in der lateinischen Fassung oder in der italienischen Übersetzung von P. Rocca (Venedig 1554). Titos Johalas geht davon aus, daß es als außerordentlich unwahrscheinlich angesehen werden muß, daß eins dieser beiden Werke im Athen des Jahres 1860 zur Verfügung stand, d.h. Prlićev muß eine griechische Quelle benutzt haben. Es handelt sich um das kurz zuvor in Athen erschienene Buch: Ἱστορία Γεωργίου Καστριότου τοῦ μετωνομασθέντος Σκεντέρμπεη, ἡγεμόνος τῆς Ἀλβανίας, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ· μετὰ πολλὰς σημειώσεις. Προσετέθη δὲ καὶ ἐκθεσις τῶν συμβάντων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ τῶν ἐν τῷ Βασιλείῳ τῶν δύο Σικελιῶν Ἀλβανικῶν ἀποικιῶν, ἐκδοθεῖσα δαπάνῃ Α. Γκαρμπολά, Ἀθῆναι 1848, τόμ. Α', σσ. 166 + μ', τόμ. Β', σσ. 164 + σ. 167-240.

An Hand zahlreicher Beispiele, die sich nicht nur auf historische Nachrichten beziehen, die nicht bei Barletius, wohl aber in dem griechischen Werk angeführt werden, sondern auch auf die Phraseologie, die erstaunliche Übereinstimmungen zwischen Prlićev und seiner griechischen Quelle zeigt, weist der Verfasser eindeutig nach, daß dieses Buch als die Quelle anzusehen ist, aus der Prlićev seine Kenntnisse über den albanischen Volkshelden geschöpft hat. Da auch diese griechische Biographie letztlich auf die Angaben von Barletius zurückgeht, lassen sich natürlich auch gewisse Übereinstimmungen zwischen Prlićev und Barletius feststellen.

Zur Klärung der literarischen Vorbilder zieht Titos Johalas Homer's *Ilias* heran (wie das seinerzeit von bulgarischer Seite aus für den *Armatolòs* geschehen ist) und untersucht mit äußerster Akribie Prlićevs Abhängigkeit von Homer auf den Gebieten von Wortschatz, Redewendungen, Bildern, formalen und inhaltlichen Elementen. Auf diese Weise ergibt sich, daß es Prlićev, der Nichtgriecher, gerade durch die Verarbeitung des sprachlichen Materials von Homer zu so perfekter Beherrschung des Griechischen brachte. Künftige Untersuchungen zur Frage von Prlićevs literarischen Vorbildern (die bisher auch für seine griechischen Dichtungen meist in der slavischen Volksdichtung gesucht wurden) werden sich mit den grundlegenden Ergebnissen der vorliegenden Arbeit auseinandersetzen haben.

Schließlich beschäftigt sich der Verfasser noch mit der Frage, wie Prlićev die Nationalität von Skenderbeg und seinen Soldaten sah (obwohl eine Problematik dieser Art im *Skenderbeg* nicht angesprochen wird). Unter Hinweis auf eine Anmerkung zum *Armatolòs* und auf die Verse 3239 - 3257 des *Skenderbeg* kommt er zu dem Schluß, daß für Prlićev die Albaner eigentlich Griechen gewesen seien. Prlićevs angeführte Äußerungen zu diesem Thema sind jedoch so vage, daß allein damit diese These nicht eindeutig zu beweisen ist; man müßte in jedem Fall den noch unveröffentlichten Nachlaß dazu heranziehen. Das bis jetzt bekannte Gesamtwerk von Prlićev zeigt übrigens, daß diese Frage für ihn keinerlei

Bedeutung hatte. Die Ausführungen zu diesem Problem sind ohne Zweifel der schwächste Punkt in der vorliegenden Arbeit.

Abgesehen davon vermittelt diese Arbeit zu den Hauptproblemen, nämlich der Frage der historischen und literarischen Quellen des *Sken-derbeg* grundlegende und detailliert nachgewiesene Ergebnisse, die ein Beweis mehr sind für die enge geistige Zusammengehörigkeit der Völker des Balkanraums.

DOROTHEA KADACH

Γ. Θέμελη, *Ἡ ποίηση τοῦ Καβάφη, Διαστάσεις καὶ ὄρια, Δοκίμη γιὰ μιὰ βαθύτερη ἐρμηνεία, Θεσσαλονίκη 1970, Ἐκδόσεις Κωνσταντινίδη, Δοκίμιο 1. 8ο, σσ. 118.*

Δοκίμιο μὲ σωστὲς σκέψεις γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Καβάφη, ἀλλὰ σὲ ὕφος πολὺ σκοτεινὸ. Περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς:

1) *Ἄδελφοί τῆς Ἀνάγκης ἢ τὸ Ἀδιέξοδο.* (Χωρίζεται σὲ τρία μέρη: Α' Τὸ μεγάλο τίποτε, Β' Ὁ κύκλος τῶν Τειχῶν, Γ' Πολιορκία καὶ ἀξιοπρέπεια). Ἐδῶ ἐκφράζονται γενικὰ οἱ σκέψεις ὅτι ἡ Ἀνάγκη περιορίζει τὴν Ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἀπὸ τὴν Ἀνάγκη βρίσκεται σὰν πολιορκημένος (καὶ τὸ νόημα τῆς πολιορκίας αὐτῆς δίνεται σὲ κύκλους ποιημάτων μὲ κέντρο τὸ ποίημα «Τείχη»), ὅτι δὲν ὑπάρχει λύτρωση μὲ τὴν ἀναζήτηση μιᾶς διεξόδου, ὅτι δὲν ὑπάρχει κάτι ὅπου νὰ πιστέψῃ κανεὶς μὲ μιὰ μεταφυσικὴ πίστη, ὅτι αὐτὸ ποὺ μένει ἐπομένως στὸν ἀνθρώπο εἶναι μιὰ στάση λαμπρῆς ἀξιοπρέπειας στὴ ζωή.

2) *Καβαφικὴ Ἀνθρωπολογία.* (Χωρίζεται σὲ τρία μέρη: Α' Ὁ καθρεφτιζόμενος, Β' Ὁ ἀνθρώπος καὶ τὰ σχήματα, Γ' Ὡραιότητα καὶ φθορά). Ἐδῶ ἐκφράζονται οἱ σκέψεις ὅτι ὁ Καβάφης εἶναι ἕνας καθρεφτιζόμενος σὲ ἕναν καθρέφτη, τὸ παρελθόν, ὅπου ἀντικρίζει τὰ πολλὰ εἰδῶλα τοῦ εαυτοῦ του, ὅτι ὁ ἀνθρώπος ζῆ πάντα μέσα στὸ σχῆμα μιᾶς πολιορκίας καὶ ὅτι ἡ σχέση ἀνθρώπου καὶ σχήματος εἶναι στὸ βάθος σχέση ἀποδοχῆς τοῦ σχήματος καὶ ἠθικῆς ἀκεραιότητος τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἡ ἄλλη ὕψη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ αἰσθητικὴ, μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῆς αἰσθητικῆς ἀκεραιότητος καὶ ὁμορφιάς τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ θάνατο, ὅτι ἡ αἰσθητικὴ του ἀκμὴ εἶναι ἡ ἐφηβεία, ποὺ εἶναι μιὰ στιγμὴ ἀφθαρσίας μέσα στὴ φθορὰ καὶ ποὺ πρέπει νὰ τὴ ζήσει κανεὶς ὡς θεῖα δωρεά, καὶ ὅτι ἡ ὥρα τοῦ μαρασμοῦ καὶ τοῦ θανάτου πρὶν ἀπὸ τὸν τελευταῖο θάνατο εἶναι τὰ γερατεῖα.

3) *Μνήμη καὶ Τέχνη.* Ἐδῶ ἐκφράζονται οἱ σκέψεις ὅτι ἡ ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν γίνεται μὲ τὴν ἀνάμνηση, ποὺ ὁ ποιητὴς τὴ λέει μνήμη, ὅτι σκοπὸς τοῦ ποιητῆ εἶναι ἡ μνημείωση τῶν στιγμῶν, ὅτι ἀπὸ αὐτῆ βγαίνει ἕνας ρεαλισμὸς ποὺ ὑψώνεται σὲ συμβολισμό, σὲ κλασικὴ λιτότητα χωρὶς ἔχνος ρομαντισμοῦ, ὅτι ὁ Καβάφης δὲν ξέρει τὸ ὄνειρο οὔτε τὴ δίψα τοῦ ἀπείρου, καὶ ὅτι ὁ μόνος ὑψηλὸς χῶρος ὅπου καταφεύγει εἶναι ἡ ἴδια ἡ ποίηση, ποίηση ὄχι τῆς φαντασίας, ἀλλὰ τοῦ πνεύματος.

4) *Αἰσθητικὴ τῶν Τειχῶν.* Ἐδῶ ἐκφράζονται οἱ σκέψεις ὅτι ἡ ἴδια στάση ἀποδοχῆς τῶν Τειχῶν μὲ σεμνὴ ἀξιοπρέπεια, ποὺ μᾶς δίνει τὸ ἠθικὸ κλίμα, μᾶς δίνει ἐπίσης τὸ κλίμα τῆς σιωπῆς στὴ γλωσσοτεχνικὴ μορφῇ, ποὺ προσπα-

θεϊ νὰ ἀποσιωπήση, ὅσο γίνεται, τὸ λυρικό στοιχεῖο, ὅτι διαβάζοντας κανεὶς τὰ ποιήματα τοῦ Καβάφη ἔχει συνεχῶς τὴν ἐντύπωση πὼς μετεωρίζεται ἐπάνω σὲ μιὰ νοητὴ γραμμὴ, ὅπου συγχλίνουν καὶ διαχωρίζονται μαζὶ ὅλες οἱ ἀντιθέσεις, ὅτι ἡ ποίησή του στὴ μορφή δὲν εἶναι οὔτε ὑποκειμενικὴ οὔτε ἀντικειμενικὴ, ἀλλὰ ἕνας μετεωρισμὸς ἀνάμεσα στὰ δύο, ὅτι ἕνας μετεωρισμὸς παρατηρεῖται καὶ στὸ ρεαλισμὸ του, ὅτι κέντρο τῆς παρουσίας τοῦ ποιητῆ στὴν ποίησή του δὲν εἶναι ἡ καρδιὰ ἀλλὰ ὁ νοῦς, ὅτι ὑπάρχει σ' αὐτὴν ἕνας συνδυασμὸς τοῦ περίτεχου καὶ τοῦ ἀπλοῦ.

Ἄκολουθεῖ σὲ παράρτημα μιὰ ἀνάλυση τοῦ ποιήματος «Τὰ παράθυρα».

Θ. Δ. ΜΠΑΣΟΓΙΑΝΝΗΣ

Vincenzo Rotolo, Niceforo Vrettakos, Appunti di un itinerario poetico, Palermo. 8ο, σσ. 26. (Estratto da Annali del liceo classico «G. Garibaldi» di Palermo, n. 7-8 (n.s.) 1970-1971).

Ὁ Σικελὸς νεοελληνιστῆς, μετὰ τὸ χρησιμότατο βιβλίον τοῦ Elitis - 12 poesie, Palermo 1968 (βλ. βιβλιοκρισία στὰ Ἑλληνικά 23, 1970, 150-154), ἀσχολεῖται καὶ πάλι στὸ σύντομο αὐτὸ δημοσίευσμά του μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς *minores* αὐτῆ τῆς φορὰ νεοέλληνες ποιητῆς, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ἴδιο πάντα καημὸ γιὰ τὴ Ρωμιούνη καὶ μὲ τὴν ἴδια κάθε φορὰ βαθιὰ γνώση τοῦ θέματός του. Τὸ μελέτημα, ποῦ δίνει τὸν τίτλο στὸ ἀνάτυπο καὶ ποῦ καλύπτει τὸ πρῶτο τοῦ μισοῦ (ὡς τὴ σ. 13), εἶναι πλούσιο σὲ προσεχτικὲς καὶ εὐαίσθητες παρατηρήσεις καὶ γιὰ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ποίησης τοῦ Βρεττάκου (ὁ πεζογράφος καὶ ὁ δοκιμιογράφος παραμερίζονται συνειδητὰ, βλ. ὑποσημ. 46) καί, εἰδικότερα, γιὰ δέκα ἀπὸ τὶς ποιητικὲς του συλλογές, τὶς σημαντικότερες. Οἱ ὑπόλοιπες σελίδες περιέχουν τὶς μεταφράσεις εἴκοσι ποιημάτων, χωρὶς, δυστυχῶς, νὰ παρατίθεται καὶ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ὅπως εἶχε γίνει στὸ βιβλίον γιὰ τὸν Ἑλύτη· ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιμελημένη μεταφραστικὴ δουλειά, πολὺ εὐστοχη εἶναι καὶ ἡ ἐπιλογή τῶν κειμένων τοῦ Βρεττάκου: τὰ ποιήματα αὐτὰ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ 1949, μὲ τὸ «Γράμμα» («Πολλοὶ σκοτώθηκαν. Πολλοὶ ζοῦμε. Ὅλοι εἴμαστε /λαβωμένοι...»), καὶ φτάνουν στὸ 1970, μὲ τοὺς «Νέους δεινοσαύρους».

Ξ. Α. ΚΟΚΟΛΗΣ

